

समाजवाद का एकत्र मार्ग

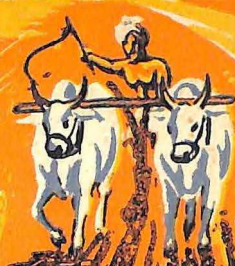
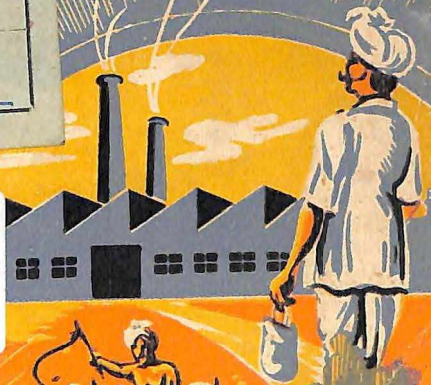
१९९२

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *निबंध*
सं. नं. *१०१९*

REFBK-0007763

म. ग्रं. सं. ठाणे

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्वच्छपते.

अनुक्रम १२२०५ वि: निबंध

क्रमांक १७०७९ नों: दि: १७/१२/५६

१२२०५

क्रं. १७०७९

१७/१२/५६

समाजवाद हा एकच मार्ग

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळपत्र.

अनुक्रम

वि: .....

क्रमांक .....

नों: दि: .....

लेखक

साने गुरुजी

REFBK-0007763

मूल्य १। रुपया

दि महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, लि., मुंबई ४.

मुद्रक :

मा. ह. पटवर्धन,
संगम प्रेस लि.,
वेलस्ली रोड, ४०।४१ पुणे १

प्रथमावृत्ति : सप्टेंबर १९५२

प्रकाशक :

शं. बा. कुलकर्णी
महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार,
मुंबई ४

श्री. क. (स्थली) १९५०५ वि. १७/५/५०
अनुक्रम क्रमांक १०१९

समाजवाद हा एकच मार्ग

“ आज आपल्या अधिवेशनाचा शेवटचा दिवस आहे. या अधिवेशनांत आपण अत्यंत महत्त्वाचे निर्णय घेतले आहेत. या महत्त्वाच्या निर्णयांमुळे नाशिकचे हे अधिवेशन राष्ट्राच्या इतिहासांत अत्यंत संस्मरणीय ठरणार आहे. तुमच्यापैकी ज्या असंख्य लोकांना आमच्या पक्षाबद्दल सहानुभूति वाटत आहे त्यांच्यासाठी मी आज बोलत आहे.

समाजवादी पक्ष काँग्रेसमध्ये राहणें कितपत योग्य आहे या प्रश्नावर गेले कित्येक महिने देशांत चर्चा होऊन राहिली आहे. अनेकांची अनेक मते होती. पण कांहीं लोक असे मत व्यक्त करित असत की, हा पक्ष जितक्या लौकर काँग्रेसमधून बाहेर पडेल तितके चांगले. आमचेहि तसेच मत होतें.

परंतु हे काम फार कठीण होतें. काँग्रेसवर आमचे गेल्या अनेक वर्षांपासून किती प्रेम होतें ! आम्ही काँग्रेसमध्ये वाढलों होतो. राजकीय शिक्षण घेतलें होतें. आमची प्रिय माणसे, प्रिय पुढारी अजूनहि काँग्रेसमध्ये आहेत. अशा या प्रिय माणसांना व पक्षाला सोडून जाणें आम्हांला कमी का दुःखाचें वाटत होतें ? आणि म्हणून आमचे मन मागेंपुढें करित होतें.

मध्यंतरी काळ लोटतच होता. आणि आम्हीं निश्चित निर्णय घेण्याचें ठरविलें. आज आम्हीं काँग्रेसमधून बाहेर पडून स्वतंत्र पक्ष म्हणून काम करण्याचें नक्की ठरविलें आहे. हा निर्णय देशांतिल अनेकांना पसंत पडणार नाही. त्यांना दुःख होईल, पण त्याला नाइलाज.

समाजवादी पक्ष अशी आशा बाळगून होता की, काँग्रेस जें स्वराज्य सत्य-सुध्दांत आणील तें सर्वांना समाधानकारक असेल. तें किसान कामगारांचें असेल.

पण ही आशा फोल ठरली. स्वराज्यापूर्वी काँग्रेसने जनतेला अनेक ठरावांसमूहून अभिवचने दिली होती. पण ती सर्व कागदावरच राहिली नाहीत काय ? जी काहीं अभिवचने पुरी करण्याचा काँग्रेस प्रयत्न करीत आहे त्या बाबतीत काँग्रेस कल्पनेबाहेर सावकाश पावलें टाकीत आहे.

दिल्ली सरकार तर फारच धीमेपणानें कार्य करीत आहे. त्या सरकारांत आपले प्रिय पंडितजी आहेत. पण त्यांना वेढलें आहे भांडवलदारी प्रवृत्तीच्या मंत्र्यांनी ! त्यांना स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें क्वचितच वागतां येत असेल.

या प्रसंगीं मला चीन देशाची आठवण होत आहे. सन् यत् सेन यांच्या नेतृत्वाखाली चीनमध्ये एक मोठी क्रान्ति झाली. आपले महात्माजी तसेच त्यांचे सन् यत् सेन. परन्तु सन् यत् सेनची चीनसंबंधीची स्वप्ने सत्यसृष्टींत येऊं शकली नाहीत. त्यांचा आदर्शवाद हवेंतच राहिला.

पंडित नेहरूंप्रमाणें आज चिनी सरकार चँगच्या नेतृत्वाखाली काम करीत आहे. पण तें सरकार संपूर्णपणें सडून गेलें आहे. तीच परिस्थिति हिंद सरकारची. या सरकारच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्र लांचलुचपतींत बुडून जात आहे.

ब्रिटिशांची राजवट संपल्यानंतर सरकारांत क्रान्तिकारक बदल घडून येईल अशी जनतेची एक मोठी आकांक्षा होती. परंतु जनतेला पूर्वीच्या व आजच्या सरकारांत फरक तर काहींच दिसत नाही.

मौवतालीं दृष्टि टाका. सामान्य जनता पूर्वीच्याच दुःखांत बुडून गेलेली आहे. जोंपर्यंत ठराव कृतींत उतरविले जात नाहीत तोंपर्यंत काँग्रेसने पास केलेल्या ठरावांना कसली किंमत ?—आणि म्हणूनच आज सबंध राष्ट्रांतल्या परिस्थितीत संपूर्ण बदल घडवून आणण्याची वेळ आली आहे. उशीर केला तर फारच धोक्याचें ठरणार आहे. आज देश सर्व बाजूंनी संकटांनीं वेढलेला आहे. पण त्यांतूनहि आपल्याला मार्ग काढावयाचा आहे. आणि तोहि अत्यंत आत्म-विश्वासानें व सावधगिरीनें.

आज कामगारांना नेहरू सरकार सांगत आहे कीं उत्पादन वाढवा. तें देशाला आवश्यक आहे. हिंदी कामगारसुद्धां देशप्रेमी आहेत. ते उत्पादन वाढवून देशाच्या प्रगतीला मदत करण्यास नाखूष आहेत असें नाही. पण त्यांना सरकारनें काहीं अभिवचने दिली पाहिजेत. त्यांनीं केलेल्या कष्टांवाहल

त्यांना मोबदला मिळाला पाहिजे. त्या कष्टांचें वक्षीस भांडवलदारांना मिळणार असेल तर काय उपयोग ?

याकरितांच आज देशांत परिवर्तनाची आवश्यकता उत्पन्न होऊन बसली आहे. आज एक नवें जग आपणाला निर्माण करावयाचे आहे. हें नवें जग निर्माण होईल, या नव्या जगांत आपल्याला रहातां येईल, असा विश्वास जर हिंदी कामगाराला वाटला तर तो कांहीं काळ अर्धपोटी राहूनहि देशांतील उत्पादनाला हातभार लावील.

पण सरकार कचरतें आहे भांडवलदार असहकार करतील म्हणून. पण असें का सरकार चालवावयाचें असतें ? याहि कठीण परिस्थितींतून सरकारनें मार्ग काढला पाहिजे. भांडवलदारांचा नाश झालाच पाहिजे.

हें नवपरिवर्तन घडवून आणण्यासाठींच आम्ही आजचें नवीन धोरण आंखीत आहोंत. आम्हांला समाजवादी सरकार स्थापावयाचें आहे. आज पंधरा ऑगस्टनंतरची काँग्रेस मृतवत् झाली आहे.

कांहीं वर्षापूर्वी आम्हांला असें सांगण्यांत येत असे की स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काँग्रेसचा अंत करण्यांत येईल. महात्माजींनीं सुद्धा आपल्या राजकीय मृत्युपत्रांत काँग्रेसचें लोकसेवक संघांत रूपान्तर व्हावें असें लिहिलें होतें. काँग्रेसनें राजकारणापासून अलिप्त रहावें असें लिहिलें होतें. परंतु ही त्यांची इच्छा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये संपूर्णतः डावलण्यांत आली. त्यांचें भावी काँग्रेस-संबंधीचें स्वरूप मोडक्यातोडक्या रूपांत लोकांपुढें आज काँग्रेसनें ठेविलें आहे.

महात्माजी तर गेले. परंतु त्यांची समाजांतील आर्थिक परिस्थितीविषयीची कल्पना कोठें आहे ? काँग्रेस तर त्या कल्पनेपासून कधींच दूर सरकली आहे. आम्ही मात्र महात्माजींच्या तत्त्वांच्या जास्तीत जास्त जवळ आहोंत. महात्माजींचा संदेश आम्हीच कृतीत उतरविण्याचा प्रयत्न करीत आहोंत.

काँग्रेसच्या नांवाचा फायदा उठविण्याचा आमचा मुळींच हेतु नाही. आम्ही प्रामाणिकपणें आमचें कार्य पुढें ढकलविण्याची इच्छा बाळगीत आहोंत. लोकहो, तुम्ही आमचे विचार समजून घेण्याचा प्रयत्न करा, लोकांनाहि समजावून सांगा.

काँग्रेसमधील कांहीं लोकांना आमच्या बाहेर पडण्याने दुःख होईल. वर्तमान-पत्रेहि आमच्याविरुद्ध गैरसमज पसरवितील. आमच्याजवळ वृत्तपत्रे नाहीत. आमचा पक्ष गरीबांचा आहे. आणि म्हणून विरोधी प्रचारापासून तुम्ही सावधगिरी बाळगा.

लोकांच्या हिताखातरच एक 'नई दुनिया' निर्माण करण्यासाठी आम्ही हा वेगळा पक्ष स्थापीत आहोत. आज काळाची तशी मागणी आहे. आम्ही ती मागणी पुरी करित आहोत. भविष्यकाळ तर अत्यंत अडचणीचा आहे. परंतु तुमच्या मदतीने आम्ही आत्मविश्वासाने पाउलें पुढें टाकूं.

किसान, कामगार, विद्यार्थी, मध्यमवर्गीय, नाडलेले, वगैरे सर्वच लोक हा पक्ष स्वतःचा मानोत. राष्ट्र आमच्या भावना व विचार समजावून घेवो.

आज राष्ट्रापुढें समाजवादाचा एकच मार्ग आहे. भांडवलदारांचे दिवस आतां भरलेच आहेत.

समाजवादी पक्ष तुम्हां सर्वांना या झेंड्याखाली बोलावीत आहे. आपण सर्व मिळून एक जातिविरहित, आर्थिक समानता असलेला, ज्या समाजांत गरीबांतल्या गरीब इसमाला पुरेसे कपडे व अन्न मिळत आहे, व ज्या समाजांत प्रत्येकाला स्वतःच्या विकासाला संपूर्ण वाव आहे,—असा समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न करूं या.

समाजवादी पक्षाची परराष्ट्रीय दृष्टि

समाजवादी पक्षाचें परराष्ट्रीय धोरण काय असावें, आन्तरराष्ट्रीय दृष्टि कशी असावी, यासंबंधीचा महत्त्वाचा ठराव डॉ. लोहिया यांनी मांडला. त्यांच्या नि इतरांच्या भाषणांचा आशय पुढें आहे.

जगांत आज दोन गट आहेत. अमेरिकेच्या बाजूचा गट आणि रशियाच्या बाजूचा गट. हिंदुस्थाननें या दोहोंत निवड करणें चूक ठरेल. अमेरिकेचा गटहितका ध्येयवादी नाही. रशियाचा मार्ग लोकशाहीचा नाही. एका गटाला भांडवलशाही रंग आहे तर दुसऱ्या गटाला हुकूमशाही रंग आहे. हिंदुस्थाननें काय करावें ? या दोघांच्या तंबूत शिरण्याऐवजीं हिंदुस्थाननें स्वतंत्र असा तिसरा तंबू उभारावा. आपला ध्येयवादी डेरा अलग करावा. परंतु असें स्वतंत्र धोरण, नवसृष्टि निर्माण करण्याचें धोरण आज काँग्रेस अवलंबीत नाही. युनो-मध्ये स्वतंत्र ध्येयाचें दर्शन हिंद-प्रतिनिधि करूं शकत नाहीत. एक नवी रोशनी जगासमोर हिंदसरकार ठेवीत आहे असें दिसत नाही. १५ ऑगस्टनंतर जरी महान् आपत्ति ओढवल्या असल्या तरी हिंद सरकारनें जर जमीनदारी नष्ट केली असती, कारखानदारी राष्ट्रीय केली असती, कामगारांत नवआशा, विश्वास निर्माण केला असता तर हिंदुस्थानकडे जगातील छोट्या राष्ट्रांनीं निराळ्या आदरपूर्वक दृष्टीनें पाहिलें असतें. आशियांतहि ब्रह्मदेश, इंडोचायना, सिलोन, अफगाणिस्थान आदि छोटीं छोटीं राष्ट्रे आहेत. त्यांना साम्राज्याची लालसा नाही. त्यांना स्वतःची वाढ करून घ्यायची आहे. त्यांनीं कोणाकडे बघावें ? हिंदुस्थाननें जर किसान कामगारांचें राज्य आणण्याचें उत्कटपणें सुरू केलें असतें तर अफगाणिस्थानांतील गरीब जनतेचें लक्ष हिंदकडे आलें असतें.

रशियाचा आक्रमक, हिंसक, हुकुमशाही कम्युनिझमहि नको. अमेरिकेचें सोन्याचें राजकारण नको. आपापल्या देशांत समाजवाद आणून इतर राष्ट्रांना एक नवीन प्रकाश देणें हें तिसऱ्या तंबूतील राष्ट्रांचें काम आहे. परंतु हा तिसरा तंबू हिंदुस्थानच उभारूं शकेल. ३० कोटींचें हें महान् राष्ट्र आहे. आशियातील भागांत मध्यवर्ती आहे. महात्माजींनीं एक नैतिक प्रकाश येथून दिला आहे. जुने सांस्कृतिक संबंध आहेत. म्हणून अमेरिका नि रशिया यांच्या घातकी मार्गाकडे न जातां इकडे या, जगाला तारणारा एक नवीन प्रकाश, एक नवीन मार्ग आपण निर्मू असें हिंदुस्थानच जगांतील छोट्या राष्ट्रांना, आशियाई राष्ट्रांना म्हणूं शकेल.

हिंदुस्थानला जगांतील राजकारणांत ध्येयवादी, उदात्त असा तिसरा आदर्श ठेवायचा असेल तर दोन प्रकारचें कार्य करावें लागेल. आर्थिक प्रश्न समाजवादी पद्धतीनें सोडवून ती विषमता दूर करणें. आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे धर्म-जातिनिरपेक्ष राष्ट्र उभें करणें. आर्थिक विषमता, आणि धार्मिक, जातीय, सामाजिक विषमता दोन्ही नष्ट करायच्या आहेत. आर्थिक विषमतेनें आपण ग्रस्त आहोंत, तद्वत् जातीय नि धार्मिक विषमतेनेंहि. महात्माजी या दोन्ही विषमतांशीं झडगत होते. पंडित जवाहरलाल परवां वर्धा-नागपूरला म्हणाले, “जातीयवाद नष्ट करायला हवा. एक धर्म, एक जात असें घेऊन चालणार नाहीं. हिंदी बना, एवढेंच नव्हे तर जगाचे नागरिक बना.” पंडितजींचे विचार हिंदुस्थानभर कोण नेणार ? कोणतीं प्रान्तिक सरकारें, कोणत्या काँग्रेस कमिठ्या, कोणतीं वृत्तपत्रें या दृष्टीवर जोर देत आहेत ? अशी दृष्टि सर्वांना यावी म्हणून सारी शक्ति कोण ओतीत आहेत ?

हिंदुस्थानांत हिंदु-मुसलमान भेद पराकोटीला गेले आहेत. तद्वत् इंडोनेशियांतहि थोडें थोडें होऊं पहात आहे. ते लोक शर्यानें डचांजवळ लढले, परंतु आमचा अध्यक्ष नेहमीं मुसलमानच हवा असें ते म्हणत आहेत. या गोष्टींना, प्रवृत्तींना कोण आळा घालणार ? हिंदुस्थानांत हिंदु, मुसलमान, ख्रिश्चन, शीख, पारशी असा भेद नाहीं; आम्ही सारे हिंदी आहोंत. ही ध्येयात्मकता आम्हीं सत्यसृष्टींत आणली पाहिजे. अद्या रीतीनें आर्थिक विषमता आपण

दूर कळू तरच तिसरा पक्ष म्हणून, ध्येयवादी पक्ष म्हणून इतर राष्ट्रे आपणांकडे आदरानें बघतील.

समाजवादी पक्षांनींही आपलें जागतिक संघटन करायला हवें. आज कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल कागदोपत्रीं नसलें तरी तें प्रत्यक्षांत कार्य करीतच आहे. युरोपांत त्या त्या देशांतील कम्युनिस्ट एकाच तंत्रानें वागतात. आशियांतहि त्यांचें एक संघटन होणार आहे. आपण एकटे नाहीं. आपल्या पाठीशीं जगांतील राष्ट्रांतील संघटना आहेत असा हिंदी कम्युनिस्टांस सदैव आधार असतो. तिकडे रशिया आहे, इतर देशांतहि आम्ही प्रभावी होत आहोंत, असें त्यांना बळ असतें. म्हणून त्यांचा धोर अदम्य असतो. समाजवादी पक्षांनींही असें जागतिक संघटन करायला हवें. अनेक राष्ट्रांत समाजवादी पक्ष आहेत. ब्रह्मदेशांत नव्या निवडणुकींत तोच पक्ष बहुमतानें निवडून येईल. सर्व देशांत असे पक्ष आहेत. अशा जागतिक संघटना केल्या तर आज हिंदी समाजवादी पक्षाच्या कोणत्याहि मताला हिंदी सरकार, काँग्रेस पक्ष किंमत देत नाहीं, तसें उद्यां होणार नाहीं. जगांतील समाजवादी पक्ष निरनिराळ्या राष्ट्रांत लोकशाही समाजवाद यावा, वैयक्तिक स्वातंत्र्य नि समाजवाद यांचा मेळ घातला जावा, हुकुमशाही नसावी, नैतिक मूल्ये मानलीं जावीं, त्या त्या राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य सुरक्षित राहून परस्पर सांस्कृतिक नि वैचारिक सहकार्य असावें, अशा प्रकारचा जागतिक राष्ट्रांचा एक समाजवादी भ्रातृसंघ उभारण्याचें कार्य करूं शकेल. असा हा थोर ध्येयांचा तिसरा कॅंप, तिसरा तंबू हिंदुस्थान स्थापूं शकेल. आपण ही दृष्टि ठेवून वागूं या, प्रयत्न करूं या.” अशा आशयाचें लोहियांचें भाषण झालें. अशोक मेहता बोलतांना म्हणाले, “अशा तिसऱ्या पक्षाला सर्वांत मोठा धोका रशियाचा आहे. रशिया ट्रूमनला तितका विरोध करणार नाहीं,—जितका अँटली, ब्लूम यांना करील. कारण लोकशाही समाजवाद लोकांना आकृष्ट करील, म्हणून तो ते आर्घी नष्ट करूं पहातील. या गोष्टीची आपण जाणीव ठेवली पाहिजे.” जाहीर सभेंत बोलतांना जयप्रकाश म्हणाले, “माणसें व्यक्तिशः चांगलीं असून भागत नाहीं. त्यांच्याभोंवतीं कोण सूत्रधार तें बघावें लागतें. चीनचा चॅंग कै शेक व्यक्तिशः त्यागी, ध्येयवादी असेल. परंतु त्याच्या भोंवतालचे सारे

लांचलुचपती, वशिले, भांडवलशाही वृत्ति यांनीं बरबटलेले आहेत. आपल्याकडे पंडितजींसारखीं थोर माणसें सरकारांत आहेत, त्यांचे हात निर्मळ आहेत. परंतु त्यांच्याभोंवतीं पुंजीपति जाळीं गुंफित आहेत. षण्मुखंसारखी मंडळी अर्थमंत्री होऊन भांडवलदारांस सांभाळीत आहेत. कालपर्यंत ज्यांनीं काँग्रेसला शिव्या दिल्या ते खादी वापरून आज दिल्लीला मंत्री होत आहेत. अशानें देशांत वा परदेशांत प्रतिष्ठा कशी वाढेल ? अमेरिका, रशिया, यांच्यापेक्षां हिंदुस्थान स्वदेशांत आणि परराष्ट्रांच्यासमोर एक निराळा आदर्श ठेवून वागत आहे, तेथें नवीन रोशनी देत आहे, असें दिसलें पाहिजे. त्यांनीं हिंदुस्थानच्या तिसऱ्या तंबूत दाखल व्हावें असें तुम्हां आम्हांस वाटत असेल तर काँग्रेसनें निराळीं पावलें टाकायला हवीं. तशीं तीं टाकलीं नाहींत असें दिसत असल्यामुळेच समाजवादी पक्ष अलग होत आहे.”

लोहिया, अशोक, सीन्हा, जयप्रकाश या सर्वांच्या उद्गारांवरून हिंदूंचें पर-राष्ट्रीय राजकारण कसें असावें तें वरील संकल्पित सारांशावरून लक्षांत येईल.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रत.
अनुक्रम १०१०२ वि. निबंध
क्रमांक १०१९ नों. दि. १७/१२/५४

नाशिकला भरणारं अखिल भारतीय समाजवादी अधिवेशन

(लेखांक १)

नाशिकला मार्चच्या १९, २०, २१ या तारखांस अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाचें सहावें अधिवेशन भरणार आहे. नाशिकलाच १९३४ मध्ये तुहंगांत समाजवादी पक्ष जन्माला आला. त्याच नाशिक शहरांत चौदा वर्षांनंतर अत्यन्त महत्त्वाचे निर्णय घेण्यासाठी हें समाजवादी अधिवेशन भरत आहे. हा पंधरा वर्षांचा काळ हिंदी इतिहासांत अत्यन्त महत्त्वाचा आहे.

समाजवादी पक्षाच्या आधींच हिंदुस्थानांत कम्युनिस्ट पक्ष स्थापन झाला होता. त्यांनी कामगारांत संघटना सुरू केल्या होत्या. कम्युनिस्टांच्या आधी गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली अमदावादला कामगार संघटना सुरू झाली होती. परंतु ती शान्तिमय होती. श्रमणाऱ्यांच्या हातीं राजसत्ता यावी हें तिचें ध्येय नव्हतें. मजुरी वाढावी, चाळी असाव्या, चांगली वागणूक मिळावी, म्हणून ती संघटना होती. कामगारांनी आपण होऊन सहकारी जीवनाची वाढ करावी, सहकारी जीवन वाढवावें, स्वतःचे स्टोअर्स काढावे, स्वतःचा दवाखाना करावा, स्वतःची सहकारी बँक काढावी, अशा विधायक स्वरूपावर भर देणारी ती संघटना. संप हा त्यांचा अखेरचा रामबाण असे. येतां जातां संप हें त्यांचें ध्येय नसे. याच्या उलट कम्युनिस्टी खाक्या होता. रशियांत क्रान्ति झाली होती. हिंदुस्थानांतहि कामगारांची सोव्हियेट् स्थापून क्रान्ति करूं, कामगारांची हुकमत स्थापूं असें कम्युनिस्ट म्हणत. मिरतच्या खटल्यानें त्यांच्या-भोंवतीं तेजोवलयहि उत्पन्न झालें. परंतु १९३० सालच्या काँग्रेसच्या

स्वातंत्र्यसंग्रामांत कम्युनिस्ट सामील झाले नाहीत. मिठाचा सत्याग्रह सुरू होण्याच्या आधी रेल्वे संप झाला होता. कांहीं उतावळ्या कम्युनिस्टांनी कामगारराज्य स्थापन झाल्याच्या ताराहि केल्या. गांधीजींनी हा लढा सत्याग्रहाशी जोडून घेण्याचें नाकारलें. आणि कम्युनिस्टहि काँग्रेसचा लढा म्हणजे भांडवलदारांचा असें म्हणून अलित राहिले. ३० सालचा, पुढें ३२ सालचा, असे लढे झाले. या लढ्यांत आपण सामील झालों नाहीं ही चूक केली असें कम्युनिस्ट पुढारी मागून म्हणाले. कम्युनिस्ट एक तर काँग्रेसपासून दूर राहणारे, किंवा तिच्यांत शिरलेच तर तिला ताब्यांत घेण्यासाठी किंवा तिला नष्ट करण्यासाठी टपून बसणारे. तेव्हां ३०, ३२ सालच्या लढ्यांत भाग घेणाऱ्या कांहीं तरुणांना वाटलें कीं आपण काँग्रेसमध्ये राहूनच, काँग्रेसशी प्रामाणिक राहूनच एक निराळा पक्ष काढावा. तोच हा समाजवादी पक्ष. १९३५ मध्ये लखनौ काँग्रेसचे पांडित जवाहरलाल नेहरू अध्यक्ष होते. त्यांनीं समाजवादी विचार सरणीचा प्रचार केला. परंतु ते समाजवादी पक्षांत नव्हते. कम्युनिस्ट पक्ष बेकायदा होता. तो समाजवादी पक्षांत अनेक ठिकाणीं समाजवादी नांवानें घुसला, आणि समाजवादी पक्ष आहे तरी कुठें असें क्षणभर वाटलें. समाजवादी पक्षानें आपली पुन्हां नीट घडी बसविली. परंतु त्यांची नेहमीं ओढाताण होत असे. कांहीं समाजवादी कम्युनिस्ट झाले, कांहीं पुढें रायिस्ट झाले, समाजवादी निष्ठा ठेवून फार थोडे राहिले. समाजवादी पक्ष काँग्रेसच्या थोर पुढाऱ्यांची कधीं अप्रतिष्ठा करित नसे. गांधीजींविषयीं त्यांना अपार आदर असे. परंतु सरदार वल्लभभाई मात्र प्रथमपासूनच या पक्षावर दांतओठ खात आले आहेत. गेल्या तेरा-चौदा वर्षांत सरदारांनीं समाजवादी पक्षाला कधीं भलें म्हटल्याचें आठवत नाहीं. जयप्रकाशांनीं बिहारी किसानांत अपार काम केलें. यू. पी. मध्येहि समाजवादी पक्ष कामगारांत दृढमूल झाला. परंतु सर्व हिंदुस्थानभर असें त्याचें प्रभावी जाळें अद्याप नव्हतें. पुढें १९३७ नंतर काँग्रेसचीं मंत्रिमंडळें आलीं. मला आश्चर्य एक वाटतें कीं काँग्रेसचे लोक एक वेळ कम्युनिस्ट सहन करीत परंतु समाजवाद्यांना पाण्यांत बघत. अजूनहि ही भावना आहे.

जयप्रकाश अति दिलदार आणि विश्वास टाकणारे. कम्युनिस्टांनीं समाजवादी नांवानें घुसून समाजवादी पक्षाचे एकदां तीन-तेरा केले होते ! तरी पुन्हां त्रिपुरी काँग्रेसच्या वेळेस कम्युनिस्टांशीं सहकार्य करावयास जयप्रकाश तयार झाले होते. कम्युनिस्ट नेहमीं रशियाच्या तंत्रानें वागतात. ही मोठी अडचण असे. त्रिपुरीला कम्युनिस्ट म्हणाले, “आम्ही स्वतंत्र राहूं, इंटरनॅशनलशीं संबंध ठेवणार नाहीं. या होऊं एक. तुम्ही जनरल सेक्रेटरी व्हा.” जयप्रकाशांना क्षणभर विश्वास वाटला. परंतु जयप्रकाशांच्या एका खेद्धानें एक कसेटी सांगितली. उद्यां रशियाचें धोरण समजा चूक वाटलें तर आपण निषेधाचा ठराव करायला हवा. तुम्ही त्यांत सहभागी व्हाल ना ? असा प्रश्न कम्युनिस्टांस विचारण्यांत आला. त्यांनीं या गोष्टीला नकार दिला. त्यांच्या मनांतलें रशियनधार्जिणें रूप दिसून आलें. तडजोड झाली नाहीं. पुढें जागतिक युद्ध सुरू झालें. कम्युनिस्ट, सोशालिस्ट दोघे लढ्याची भाषा बोलत होते. जयप्रकाश पुण्याच्या सभांतून म्हणाले, “मी देशभर गर्जना करीत हिंडेन कीं ब्रिटिशांना मदत करतां कामा नये. आपण आपला लढा पुकारला पाहिजे.” कम्युनिस्ट, सोशालिस्ट, इतरहि गिरफदार झाले. पुढें काँग्रेसची राष्ट्रीय सरकारची मागणी नाकारल्यामुळें आणि युद्धविरोधी प्रचारास परवानगी न मिळाल्यामुळें गांधीजींनीं वैयक्तिक लढा पुकारला. भराभरा परिस्थिति बदलत होती. रशियावर जर्मनीनें हल्ला चढविला. कम्युनिस्टांचें युद्धविरोधी धोरण जाऊन युद्धमदतीचें धोरण आलें. इकडे जपान भराभरा विजयी होत पूर्वेच्या दारांत आला. हिंदुस्थानचें काय होणार ? गांधीजींनीं चलेजाव मंत्र उच्चारला. जे इंग्रजांना चलेजाव म्हणतात ते जपान्यांचें थोडेंच स्वागत करतील ? म्हणून जपानला हा ‘चलेजाव’ लढा शह होता. महान् लढा पेटला. जे समाजवादी बाहेर होते ते भूमिगत झाले. मोठमोठे गांधीवादीहि त्यांना मिळाले. सोळा महिने गांधीवादी, समाजवादी एका धोरणानें वागत होते. प्रतिसंस्कारें स्थापन झालीं. कोठें कोठें ब्रिटिश सत्ता संपली. जयप्रकाश तुरुंगांतून निसटले. आझाद दस्त्यांची संघटना त्यांनीं आरंभिली. तीं तिकडे महात्माजींचा उपवास सुरू झाला. भेटीला जाणाऱ्यांजवळ

मोडतोडीविषयी त्यांनी नापसंती दर्शविली. सोळा महिने सहकार्य देणारे गांधीवादी पुढे दूर राहिले. कांहीं थोडे समाजवाद्यांबरोबर शेवटपर्यंत राहिले. पुढे लढा थांबल्यासारखा झाला. नेतार्जीचा तिकडे महान् प्रयोग चालला होता. चलो दिल्ली करीत आझाद सेना येत होती. परंतु अणुबॉम्ब आला. जपान शरण आले. नेतार्जीचें स्वप्न संपलें. तेहि देवाघरीं गेले. दोस्त विजयी झाले. पुढें काँग्रेस नेते सुटले. वाटाघाटी चालल्या. निवडणुका झाल्या. सारे बंधमुक्त झाले.

४२ च्या लढ्यांत समाजवाद्यांनीं राष्ट्रभर इतरांच्या सहकार्यानें सरकारी दडपशाहीस संघटित तोंड दिलें. जनतेनें त्यांना भक्तिप्रेम दिलें. परंतु कृपलानी मुंबईच्या अखिल भारतीय समितींत म्हणाले, “ तो लढा चालवणाऱ्यां-विषयी जितकें कमी बोलावें तितकें चांगलें.” ठीक वावा. समाजवाद्यांनीं काँग्रेसच्या नांवानें मोडतोडी केल्या, दुधाच्या दुकानांत बसून दारू पाजली असे उद्गार अनेक काँग्रेसश्रेष्ठी काढीत. परंतु १६ महिने या समाजवाद्यांबरोबर दिवाकर, सुचेता कृपलानी, स्वामी आनंद अर्शा माणसेंहि होती. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांच्यासारखीं तर शेवटपर्यंत होती. किती जणांचीं नांवें सांगूं ? बाहेर आगगाच्या पडत आहेत हें ऐकून तुरुंगांत शंभर टक्के गांधीवादीहि नाचले. गांधीवादी लोकांनीं भुसाबळ रेल्वेशीं संबंध असाणाऱ्यांना रेल्वे नष्ट करा असें सुचविलेलें मला माहीत आहे. परंतु अजूनहि शिव्याशाप फक्त समाजवादी लोकांनाच देण्यांत येतात. समाजवादी लोकांनीं प्राण पवित्र मानिले. प्राणहानि केली नाही. असो. काँग्रेसश्रेष्ठांनीं झिडकारलें तरी किसान, कामगार, विद्यार्थी, यांनीं समाजवादी पक्षास भक्तिप्रेम दिलें. कम्युनिस्टांनीं दगा दिला होता. देशासाठीं मरणाऱ्यांना त्यांनीं देशद्रोही म्हटलें होतें. एक दिवसहि संप त्यांनीं करूं दिला नाही. आणि तेच कम्युनिस्ट आतां नऊ ऑगस्ट साजरा करतात ! सारा दंभ. समाजवादी पक्ष कामगारांत संघटना करायला उभा राहिला. आज कामगार संघटनेंत त्यानें मानाचें स्थान मिळविलें आहे. परंतु त्यांच्या आड येत असेल तर काँग्रेसच.

देशाची फाळणी होऊन देश स्वतंत्र झाला. कत्तली, निर्वासिताचे लोंढे, अपार आपत्ति आल्या. गांधीजी प्राण पदोपदीं हातीं घेऊन राष्ट्राचा आत्मा

सांभाळीत होते. तिकडे काँग्रेसविषयी अप्रीति उत्पन्न होत होती. कांही काँग्रेसवाले जातीय होऊं लागले. सरदारांसारखे रा. स्व. संघास शाबासकी देऊं लागले. यामुळे नरेंद्रदेव चिडले. किसान कामगारांतहि असंतोष पेटत होता. काँग्रेसचें धोरण भांडवली दिसू लागलें. षण्मुखं वगैरे मंत्री होऊन भांडवलदारांस सांभाळूं लागले. गांधीजी म्हणाले, “ काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या हातीं द्या, नरेंद्रदेवांस अध्यक्ष करा.” परंतु महाराष्ट्रीय देवांनीं विरोध केला. मग इतरांनीं. गांधीजी प्रार्थनेच्या प्रवचनांत म्हणत, “ आज माझे कोण ऐकतो ? ” ते मीराबेनजवळ म्हणाले, ‘ भी मृतवत् आहे.’ प्रभूनें अखेर त्यांना नेलें. जातीय संघटनेनें राष्ट्रपित्याचा प्राण घेतला. समाजवादी पक्षाचें टपाल पहायला गुप्त पोलीस टपलेले. परंतु इतरांचीं खुनी कारस्थानें प्रान्तिक वा मध्यवर्ती गृहमंत्र्यांस दिसलीं नाहींत. जयप्रकाशांनीं या बोर्डीवर टीका केली. त्यामुळे त्यांच्यावर सारे चवताळले. यांना गृहमंत्रिपदाची हांव आहे असें म्हणण्यापर्यंत कांहींची मजल गेली. फार दिवस हे समाजवादी काँग्रेसमध्ये राहूं शकणार नाहींत असें सरदार बोलले. समाजवादी पक्ष काँग्रेस सोडणार अशा कंच्या उठत. आपण काँग्रेस सोडायची कीं नाहीं याचा विचार समाजवादी पक्ष करीत आहे. ते पटकन् निर्णय घेत नाहींत म्हणून त्यांच्यावर टीकाहि होई. परंतु यांतच समाजवादी पक्षाचा मोठेपणा आहे. अर्जुनाच्याच मनांत युद्ध कसें करूं असा विचार आला. कारण तो महामना होता. इतरांच्या मनांत तसा विचार आला नाहीं म्हणून का ते अर्जुनाहून मोठे ? अर्जुन मनानें मोठा होता. कालपर्यंत ज्यांना प्रणाम केला त्यांना बाण कसे मारूं ? समाजवादी पक्ष म्हणून पुनः पुनः विचार करीत आहे. काँग्रेस एक क्षणांत सोडतां येईल. परंतु तें आंतडें तोडण्याप्रमाणें आहे. तें सुखाचें नाहीं. काँग्रेसमधून समाजवादी पक्ष बाहेर पडला तर काँग्रेसची आन्तर-राष्ट्रीयदृष्ट्या थोडी तरी प्रतिष्ठा कमीच होणार. पंडित जवाहरलालांची थोडीच मत्कारिक स्थिति होणार. परंतु हीं सर्व दुःखें गिळून कांहीं तरी निर्णय घेण्याची आज पाळी आली आहे. आणि त्यासाठींच नाशिकला हें अखिल भारतीय समाजवादी अधिवेशन भरत आहे. यासंबंधींचे आणखी विचार उद्यांचे अर्की.

नाशिकला भरणारें अखिल भारतीय समाजवादी अधिवेशन

(लेखांक २)

समाजवादी पक्षासमोर आज महत्त्वाची समस्या आहे. काँग्रेसमध्ये रहायचें कीं दूर व्हायचें. तुम्ही काँग्रेसमधून जात कां नाही असे कित्येक वर्षांपासून त्यांना विचारण्यांत येत आहे. जोंपर्यंत ब्रिटिश सत्ता होती, साम्राज्यशाही लढा घावयाचा होता, तोंपर्यंत एकजूट राखणें अवश्य होतें. सर्व शिव्याशाप सहन करीत समाजवादी पक्ष राष्ट्रीय एकजूटीसाठीं म्हणून काँग्रेसमध्ये होता. ब्रिटिश गेल्यावर काँग्रेस बरखास्त होईल असे पुढाऱ्यांच्या ४२ मधील उद्गारांवरून वाटत होतें. परंतु काँग्रेस बरखास्त झाली नाही. काँग्रेस या नांवांतील जादु, वैभव, मोठेपणा अधिकारारूढ पक्ष काय म्हणून सोडील ? महारत्माजींनीं इच्छा दर्शविली कीं आतां समाजवादी अध्यक्ष करा. १९२९ मध्ये जवाहरलाल हे समाजवादी भताचे अध्यक्ष झाले. आतां १९४८ मध्ये समाजवादी पक्षाचा होणें जरूर होतें. कारण शेतकरी कामगार यांना आपला कोणी तरी तेंथें दिसला पाहिजे होता. गांधीजी राष्ट्राची नाडी ओळखतात म्हणून सारे म्हणतात. परंतु नाडी ओळखणाऱ्यानें नाडी ओळखून जें सांगितलें तें करायला मात्र सरदार गट तयार झाला नाही. आज काँग्रेस आणि सरकार एकरूप आहेत. काँग्रेस बरखास्त करावी तर सरकारला आधार कोणाचा ? देशांत पोकळी निर्माण होईल. तेव्हां काँग्रेस या संस्थेद्वाराच सरकार राष्ट्राशी संबंध ठेवणार. काँग्रेसमध्ये जवाहरलाल असले तरी समाजवादाविरुद्धच वाकीचे सारे आहेत.

आपण सर्वोदय तत्त्वज्ञानाचे उपासक असें ही मंडळी म्हणत असते. परंतु सर्वोदय म्हणजे काय ? सर्वोदय म्हणजे का. श्री. विल्शेठजींचा उदय, श्री. दालमियांचा उदय ? जे आज कोट्यधीश आहेत, ज्यांच्याजवळ ठायीं ठायीं बंगले आहेत, सारे सुखविलास आहेत, त्यांचाहि का अजून उदय करायचा आहे ? त्यांच्या आत्म्यांचा उदय व्हायला हवा आहे; आणि त्यांची संपत्ति राष्ट्राची होईल तेव्हांच तो उदय होईल. उदय करायचा आहे तो दरिद्र-नारायणाचा. जो अंधारांत आहे त्याला प्रकाशांत आणायचें आहे; ज्याला घरदार नाही त्याला घरदार द्यायचें आहे; ज्याला अन्नवस्त्र नाही त्याला अन्नवस्त्र द्यायचें आहे; ज्याला शिक्षण नाही, ज्ञानविज्ञान नाही, कलेचा आनंद नाही, विश्रान्ति नाही, दवा नाही, हवा नाही, त्यांना हें सारें मिळेल असें करायचें आहे. ज्यांच्या जीवनांतून आशेचा अस्त झाला आहे त्यांचा उदय करायचा आहे. समाजवादी असें नाही म्हणत की, भांडवलदारांना, जमीनदारांना गोळ्या घाला. श्री. मुरारजीभाई रत्नागिरी जिल्ह्यांत निगडी येथें गेले असतांना रागानें म्हणाले, “आम्हांला कोणाला गोळ्या घालायच्या नाहीत. आम्हांला सारे हवेत.” सारे हवेत म्हणजे पिळणूक करणारे आहेत तसे हवेत का ? समता म्हणजे ज्याला अधिक जरूर त्याला अधिक देणें. ज्यांच्याजवळ आधींच भरपूर आहे त्याला का आणखी द्यावयाचें आहे ? पू. विनोबाजी पवनारला एका शेतकरी बंधूजवळ बोलतांना म्हणाले, “सर्पाला निर्विष केल्यावर मारण्याची काय जरूरी ? जमीनदार, भांडवलदार यांना शोषण करतां येणार नाही, अन्याय करतां येणार नाही, असें केलें म्हणजे झालें ना ? ” सर्वोदय म्हणणारे सरदारपंथी लोक याप्रमाणें भांडवलशाहीला, जमीनदारीला निर्विष करूं पाहतात का ? काँग्रेसनें जी आर्थिक धोरणाची पत्रिका प्रकाशिली, ती वाचूनच भांडवलदार ओरडूं लागले. परंतु पांढऱ्यावरचें हें काळें अजून कृतीत यायचें आहे. तें कधीं येणार हरि जाणे. वचने किम् दरिद्रता ?

सरदारपंथी गट आस्ते कदम जाणार; समाजवादी त्वरेनें चला म्हणणार. मरणोन्मुखाला आतां वाट पहायला लावूं नका. जनतेचा आतां अंत पाहूं नका. पंचायती राज्य हे शब्द गोड वाटतात. खेड्यांतील जमीन थोड्यांच्या

हातांत जोंवर आहे तोंवर पंचायती कोणतें सुख आणणार ? सारी शेती सामुदायिक करा, किंवा गांवांत जो जो श्रमानें करायला तयार आहे त्याला खंडानें देत जा. जमीन वाटेळ तेवढी एकाच्या मालकीची असणें पाप आहे. कां अजून ती वांटून देत नाही ? एकदम सामुदायिक, सहकारी प्रयोग करण्याऐवजी प्रत्येक श्रमणाच्याला वाटूं दे माझ्या मालकीची थोडी तरी जमीन आहे.

अमळनेरला १९३८-३९ मध्ये एक शेतकरी माता मला भेटायला आली. तिला लहान मुलगा होता. ती विधवा होती. तिच्या शेताचा सावकार लिलाव करणार होता. मीं तिला म्हटलें, “मी काय करूं ? परंतु ज्या स्वराज्यासाठीं आम्ही झगडत आहों तें आलें म्हणजे तुझ्या मुलाला पुढें जमीन देऊं. चिंता नको करूं.” त्या मातेचे डोळे आशेनें चमकले. ती म्हणाली, “मी दहा वीस वर्षे थावेन. परंतु माझ्या मुलाला पुढें जमीन मिळूं दे. तो खपेल, खाईल. मी नसलें, देवाघरीं गेलें, तरी ही भूमाता त्याला द्या. ती त्याला घांस देईल.” १९४२ च्या लढ्यानंतर सुटल्यावर भुसावळजवळच्या खंडाळे गांवीं मी गेलों होतो. तेथील लोकांना म्हटलें, “स्वराज्य तुमच्यासाठीं आणायचें असून तुम्ही लढ्यांत कां नाही आलांत ? शेती वांटून देऊं. प्रत्येकाला पांच सात विघे जमीन देऊं. तें खरें स्वराज्य. एकाजवळ वाटेळ तितकी जमीन नाही राहणार.” सभा संपल्यावर एक शेतमजूर माझ्याजवळ येऊन म्हणाला, “गुरुजी, खरेंच का आम्हांला जमीन मिळेल ?” मीं म्हटलें, “हो. मी खोटें कशाला सांगूं ? गांधीजींनीं लुई फिशरजवळ ४२ सालींच म्हटलें होतें कीं, ‘चलेजाव लढा सुरू झाला तर शेतकऱ्यांनीं आपल्या जमीनींचा तावा घ्यावा.’ क्रान्तीच्या काळांत आपणच तावा घ्यायचा असतो. आज आतां शान्ति आहे. उद्यां निवडणुका होतील. काँग्रेस तुम्हांला जमीन देईल.” त्या शेतमजुराच्या, त्या सालदाराच्या तोंडावरचा आशेचा आनंद मी कधी विसरणार नाही. कुणबी, वारली, कातकरी, मावची, हरिजन, या सर्वांना जमीन कां नाही देत ? महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति सांगतांना ज्ञानकोशकार लिहितातः—‘महार + राष्ट्र=महारांचें राष्ट्र तें महाराष्ट्र’ ! अशी व्युत्पत्ति आहे. त्याच अक्षरापुढें तेंच अक्षर आलें तर

एक जातें. सुकें + केळें = सुकेळें, त्याप्रमाणें महार + राष्ट्र = महाराष्ट्र. सारी जमीन महारांची आहे. कोंकणांत होळीच्या वेळेस होम करतात तो महार-वाड्यांत करतात. तेंथें सारा गांव जमतो. महारांचा मान असतो. परंतु हा क्षणिक मान काय कामाचा ? साऱ्या जमिनी इतरांच्या ताब्यांत गेल्या. या सर्वांना केव्हां देणार जमीन, बोला. परवां लोहिया म्हणाले, “ मी आधीं जमीनदारी नष्ट करीन. मग नुकसानभरपाईची चर्चा.” श्रमणाऱ्या जनतेला किती दिवस श्रमवणार ? आतां वायदे नकोत. ताबडतोब कायदे करा. जमिनी वांटा, मागून सहकारी शेती, सामुदायिक शेती, यांचे प्रयोग पटवा आणि तसें करायला प्रेरणा द्या. अनेक गोष्टी पुढें करतां येतील. परंतु तीव्रता हवी.

समाजवादी पक्ष तीव्रतेनें उभा आहे. काँग्रेसनें तर ठराव केला कीं सर्व कामगार संघटना राष्ट्रीय मजदूर संघामार्फतच व्हाव्यात. काँग्रेसजनांनीं अन्य संघटनांत जातां कामा नये. समाजवादी पक्ष तर स्वतंत्र संघटना करणार. कारण ते समाजवादी आहेत या सबबीवर त्यांना रा. मजदूर संघानेंच मार्गें हांकलून दिलें. स्वतंत्र कामगार संघटना करायची कीं शिस्तीचा प्रश्न आलाच. तसेंच ठायींठाऱ्यांच्या काँग्रेस संघटना श्रमणाऱ्यांचे प्रतिनिधि घ्यायला तयार नसतात. अशा वेळेस करायचें काय ? किती दिवस गुळमुळीत धोरण बघायचें ? काँग्रेसपासून स्वतंत्र होण्याशिवाय कोणता मार्ग ? प्रामाणिकपणानें सारी शक्ति तरी आपल्या ध्येयासाठीं मग लावतां येईल.

समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाहीं असें सारेच म्हणतात. सर्वोदयवालेहि कारखाने पुढें राष्ट्रीय करूं इत्यादि गोष्टी बोलतातच. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मार्गें एकदां म्हणाले होते कीं, “ समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाहीं. महाराष्ट्राला तरी नाहींच नाहीं.” समाजवादी पक्षाला ते अजून कां मिळत नाहीत तें मला माहीत नाहीं. त्यांना दलित जनतेला आधीं पुढें आणायचें आहे. नोकरी चाकरिंत शक्य तों दबडायचें आहे. म्हणून सत्ताधारी ब्रिटिशांशीहि ते मिळून वागत. आज शे. का. फे. चे मुंबई कार्पोरेशनमधील सभासद काँग्रेस पक्षालाच पाठिंबा देणार ! कारण सत्ताधारी पक्षाबरोबर राहिल्यानें पुढें जातां येतें. तें कांहीं असो. परंतु समाजवादाशिवाय गत्यंतर नसेल तर आज

ना उद्यां या सर्वांना एकत्र यावे लागेल. महाराष्ट्रांत बहुजनसमाजवाद म्हणूनहि निघाला आहे. समाजवाद हा श्रमणाऱ्यांसाठी असतो. तो एखाद्या जातीचा नसतो. भाई एस्. एम्. जोशी ब्राह्मणांचे का वर्चस्व आणू पहातात ? ही का क्षुद्रता त्यांच्याजवळ आहे ? गेली वीस वर्षे हे तरुण ध्येयासाठी शिष्या-शाप खात घडपडत आहेत ते का ब्राह्मण जातीचा मंत्रि व्हावा म्हणून ? माझी महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजवादी पक्षाच्या पुढाऱ्यांस अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना की समाजवादी पक्षांत या. तुम्ही चिटणीस व्हा. जयप्रकाश खरे समाजवादी आणि एस्. एम्. गोरे, अच्युतराव, शिरुभाऊ हे का खोटे ? केवळ त्यांची आडनावे ब्राह्मण पडली म्हणून ? अरेरे, केवढी ही संकुचितता ! हरिजनांनी, बहुजनसमाजवादी मंडळींनी, सर्वांनी समाजवादी पक्षांत येऊन तो प्रबळ करावा. गरिवांचे राज्य लौकर आणण्यासाठी प्रामाणिक ध्येयाथी एकजूट करावी. आपणच खरे काँग्रेसचे भक्त असा सार्थ अभिमान धरावा. कारण काँग्रेस म्हणजे गरिवांची मान उंच करणे, भेद नष्ट करणे, सामाजिक, आर्थिक विषमता नष्ट करणे, अर्थात् हे अहिंसेने व्हायला हवे. समाजवादी पक्ष हे अहिंसेनेच करू इच्छितो. ४२ साली मोडतोड केली म्हणून काही आतां करायची नाही. आणि त्या वेळच्या मोडतोडीत अस्सल गांधीवादीहि होते. खापर केवळ समाजवादी पक्षाच्या माथ्यावर फोडणे अन्याय्य आहे हे प्रभूला स्मरून मी सांगतो. परंतु आज तो सवाल नाही. देश स्वतंत्र झाला आहे. आतां लोकशाही मार्गानेच जायचे आहे. समाजवादी तरी जाऊ इच्छितात अशी माझी श्रद्धा आहे. स्वर्गीय महादेवभाईंनी लिहिले होते, “समाजवादी कार्यक्रम जनतेसमोर ठेवून बहुमताने निवडून गेलेत आणि तदनुरूप कायदे करू लागलेत तर त्यांत वावगे नाही.” समाजवादी पक्ष अशा मार्गानेच जाऊ इच्छितो. इंग्लंडमधील समाजवादी याच लोकशाही मार्गाने गेले. सत्तर वर्षे इंग्लंडमध्ये समाजवादाचा प्रचार होता होता आतां त्यांचे सरकार दृढपणे सत्तेरूढ झाले आहे. आपणांस ही सत्ता हातीं यायला वेळ लागेल. वर्तमान-पत्रे, पैसा, प्रचार साधने, सत्ता वगैरे गोष्टी आपल्या हातीं नसल्यामुळे आपणांस वेळ लागेल. परंतु वेळ लागला तरी अहिंसक लोकशाहीच्या मार्गानेच जायला हवे. आमचा लोकशाहीवर विश्वास आहे असे मध्यंतरी अशोक मेहता

यांनी पत्रकांत म्हटले होते. आचार्य भागवत उरणला म्हणाले, “समाजवादी पक्षानें लोकशाही मार्गानें आणि विकेंद्रीकरण-डोळ्यांसमोर ठेवून जावें.” समाजवादी पक्ष हें ध्येय स्वतःसमोर व जनतेसमोर ठेवून वागेल अशी आशा आहे.

अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाच्या कार्यकारिणीची बैठक मुंबईला मंगळवार तारीख १६ मार्चपासून सुरू होणार जाहे. दोन दिवस चालून सतरा तारखेस कार्यकारिणी सायंकाळी नाशिकला जाईल नि तेथें अठरा तारखेस आणखी बैठक होईल. अधिवेशनांत कोणते ठराव करायचे, मांडायचे, धोरण काय, यासंबंधी कार्यकारिणी गंभीरपणें चर्चा करीलच. शेवटीं अधिवेशनांत जे ठराव पास होतील तें अखेरचें धोरण ठरेल. असें तर वाटत आहे कीं समाजवादी पक्ष काँग्रेसपासून बहुधा दूर जाईल.

अति दुःखदायक ती घटना आहे. परंतु कर्तव्य हें कठोरच असतें. मी मागे जनवाणीच्या खास अंकांतील लेखांत लिहिलें होतें कीं या जन्मीं काँग्रेसच्या विरुद्ध बोलायला लागावें यापेक्षां मरावें वाटतें. नवीन जन्म घेऊन समाजवादाचें कार्य करावें. परंतु शेवटीं मरणें तरी काय ? देह टाकणें म्हणजेच का मरणें ? आपण क्षणाक्षणाला मरत आहोंत. जें योग्य नसेल तें टाकून घायला आपण सिद्ध झालें पाहिजे. आसक्ति कशाचीच नको.

मला अनेक ठिकाणांहून पत्रें आली आहेत कीं, “गुरुजी, तुम्ही काँग्रेसला माता म्हणत असां. मग आतां मातेला सोडून दूर कसे जातां ?” या माझ्या सर्व मित्रांना नम्रपणें मी सांगतां कीं माझी ध्येयभूत काँग्रेस माझ्या हृदयांत आहे. काँग्रेस म्हणजे शेवटीं कांहीं ध्येयें. तीं ध्येयें आजच्या काँग्रेसमध्ये मला दिसत नसतील तर माझ्या मनोमय काँग्रेसचा मी पुजारी होणें हेंच माझें कर्तव्य. कधीं कधीं ध्येयासाठीं मातेचाहि त्याग करावा लागतो. कारण मातेची सेवाहि मातेहून थोर अशा ध्येयासाठींच असते. कैकेयी रामावर प्रेम करी, तोंवर भरत कैकेयी मातेला भक्तिप्रेम देत होता. परंतु माता रामालाच घालवून घायला उभी राहिली तेव्हां भरतानें मातेचाहि त्याग केला.

“देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पढाव्या जिवलगार्शीं तुटी । प्राण अर्पावा

शेवटीं ” असें समर्थ सांगतात. माझी काँग्रेस माता रामाला दूर लोटित असेल तर ? मुंबई शहरांत रात्रंदिवस घरकाम करणाऱ्याला 'रामा' म्हणतात. ज्याला आराम नाही तो राम. त्या कष्टमूर्ति श्री जनतेला, शेतकऱ्यांना, कामगारांना, जंगलांतील बंधूंना, आम्ही त्वरित कांहीं तरी भरपूर देणार नसूं तर काय उपयोग ? मी समाजवादी पक्षाचा सभासद नाही. समाजवादी म्हणून माझा उल्लेख केला जातो. माझी समाजवादी पक्षास सहानुभूति आहे, पाठिंबा आहे. काँग्रेस म्हणजे केवळ जवाहरलाल नाहीत. काँग्रेसची गति कोठें आहे, पावलें झपाट्यानें कोठें पडत आहेत, तें पाहिलें पाहिजे. आज काँग्रेसमध्ये सरदारपक्षाचें वजन आहे. जवाहरलालजी आज महान् त्याग करीत आहेत. ते समाजवादी पक्षाचे असे कर्षी नव्हते. पक्षांत जाणें म्हणजे जरा संकुचित होणें, अभिनिवेश अंगीं येणें. पू. विनोबाजी तुरुंगांतून सुटून आल्यावर महात्माजींना म्हणाले, “ मी सर्व संस्थांच्या पदाधिकारित्वाचे राजीनामे देतो. मी कार्य करीन. परंतु मोकळा राहून. कारण सत्य हें मोकळेपणानेंच पूजितां येतें. सत्याची संघटना करूं जाल, तें पक्षांत बसवूं बघाल तर थोडी तरी सत्यता कमी होते.” विज्ञान शिकवितांना सांगतात कीं प्रकाशकिरण माध्यमांतून पलीकडे जातांना जरा तरी वक्र होतातच. सत्य एखाद्या संस्थेमार्फत जाऊं लागलें म्हणजे थोडें तरी वक्र होतें. जवाहरलाल मतानें समाजवादी असूनहि त्या पक्षाचे ते सभासद नाहीत. आणि कोणतीहि संस्था म्हटली कीं तेथें ध्येयें आचरणांत आणतांना थोडी तरी वक्रता येतेच. ध्येयवादाचा तितका सरळपणा तेथें रहात नाही. मी समाजवादी पक्षाचा नसलों तरी माझी ओढ त्या पक्षाकडे आहे. कारण आज काँग्रेस सरदारजींची आहे. जवाहरलालजी स्वतःच्या ध्येयांना मुरड घालून एकजुटीसाठीं काँग्रेसमध्ये आहेत. महान् संस्था, जिच्याद्वारां ते झगडत आले, जिच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत ते महान् भागीदार होते, तिच्याशीं त्यांना केवढी आध्यात्मिक, आन्तरिक एकता वाटत असेल ! तितकी ४२ सालांतील लढ्यांत भाग घेणाऱ्या तरुणास वाटणार नाही. आज महात्माजीहि नाहीत. तेव्हां जवाहरलालांना धीरानें तेथें राहणें भाग आहे. महात्माजी आन्तरराष्ट्रीय कीर्तीचे होते. त्यांच्या बोलण्याचा जगावर परिणाम होई. ते गेल्यानें ज्यांच्या शब्दाला नैतिक मोल आहे

असे आन्तरराष्ट्रीय कीर्तीचे जवाहरलालच फक्त आहेत. ते काँग्रेस नाहीं सोडू शकणार. परंतु त्याचबरोबर देशाच्या रचनेत, योजनांत ध्येयवादित्वाचा समाजवादी सुगंध जरी त्यांनी ओतला, तरी त्या रचना, त्या योजना संपूर्णपणें जनतेच्या आजच्या गरजा भागवणाऱ्या असतीलच असे नाहीं. जवाहरलाल ती गति देऊं बघतील परंतु ब्रेक फार आहेत. आणि त्यामुळें गति फारच मंद होईल अशी साधार भीति वाटते. अति गति ज्याप्रमाणें धोक्याची त्याप्रमाणें आस्ते कदम धोरणाहि धोक्याचें असतें.

आज हिंदुस्थानला तारणारा समाजवादी पक्ष आहे असें मला वाटतें. काँग्रेसला सरदारी रंग चढणार, कम्युनिस्टांचा रशियन रंग. समाजवादी पक्ष हा श्रमजीवींसाठी आहे. परंतु परराष्ट्रावर तो लॉबकळून नाही. कम्युनिस्टांजवळ लोकशाही वृत्ति, अहिंसक वृत्ति, प्रचारांतील प्रांजळपणा, निर्मळपणा इत्यादि गोष्टी नाहीत. समाजवादी पक्ष काँग्रेसमधील भांडवलशाही रंग टाळतो तद्वत् कम्युनिस्टी पद्धतीतील हुकुमशाही आणि साधनांची अशुद्धताहि टाळतो. काँग्रेस संपच नको म्हणणार. कम्युनिस्ट येतां जातां संप करा म्हणणार. समाजवादी अगदीं अशक्यच झालें तर करायला पाहिजे असें म्हणणार. आजच भाई एस्. एम्. जोशी संप होऊं नये, तडजोड व्हावी, म्हणून उपवास करीत आहेत. येतां जातां यांना संप हवा असें म्हणणारे एस्. एम्. यांच्या उपावासानें तरी जरा निराळ्या रीतीनें बोलतील, बघतील अशी आशा राखूं या. जळगांवीं प्रेस कामगारांचें युनियन समाजवादी आहे. म्हणून त्यांना लवादहि मिळूं नये अशासाठी तेथील कांहीं थोरांनीं खटपटी केल्या. असो. समाजवादी पक्षानें किती तरी वेळां संप होऊं दिले नाहीत. परंतु त्यालाहि कांहीं मर्यादा आहे. म्हणून मी म्हणतों कीं आजची सरदारी रंगाची काँग्रेस आणि रशियनरंगी कम्युनिस्ट यांच्या मधला मार्ग म्हणजे समाजवादी पक्ष हा होय. हा पक्ष मार्क्सवादहि जाणतो, त्याप्रमाणेंच भारतीय परंपराहि जाणतो.

जयप्रकाशांनीं श्री. अरविदांना, श्री. कृष्णमूर्तींना, श्री. रामन् महर्षींना हांक मारली म्हणून कांहीं वृत्तपत्रकारांनीं टिंगल केली. परंतु त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं कीं, मनुष्य अन्यायाविरुद्ध उभा राहतो तेव्हांहि त्याची

नैतिक शक्ति, नैतिक बुद्धिच त्याला बंड करायला लावीत असते. या माणसाला सर्व सुखे आहेत. याला कां नाहीत ? मानव येथून तेथून समान. सुख दुःख सर्वांना आहे. अशी नैतिक प्रेरणाच बंड करायला प्रवृत्त करते. जो मनुष्य जास्तीत जास्त दुसऱ्यांशी एकरूप होतो तोच बंड करतो. थोर आगरकर, महर्षि अण्णासाहेब कवे स्त्रियांच्या कैवाराने बंड करून उठले. कां ? कारण स्त्रियांच्या गुलामगिरीने ते दुःखी झाले. महात्मा ज्योतिबा बंड करून उभे राहिले. कां ? जनतेच्या दुःखाशी ते अधिक एकरूप झाले. आध्यात्मिकता ती हीच. आपला आत्मा देहाला ओलांडून लाखोंच्या सुखदुःखांशी एकरूप होतो, तेव्हांच नवीन मार्ग दिसतो, नवीन क्रान्ति येते, नवीन संदेश येतो, मानवजात एक पाऊल पुढे जाते, एक पायरी वर चढते. म्हणून ठोकळेवाज क्रान्तिकारकांनी श्री. जयप्रकाशांची टिंगल करुं नये. “मार्क्स समजून घेण्याकडे” (Towards the understanding of Marx) या थोर पुस्तकांत तो ग्रंथकार अखेरीस म्हणतो, “मानवाच्या आवश्यक गरजा भागल्या म्हणजे ही सारी मानवजात आणखी थोर क्षेत्रांत संचार करील. तेथील सत्ये शोधील.” तेव्हां भाकरीची जरूर असली, आर्धी असली तरी तेवढ्यावरच मानव जगत नाही. त्याला थोर मुका आहेत. क्रान्तिकारी मानवेन्द्रनाथ राय आतां मानव्यावर आले आहेत. संतांच्या भूमिकेवर जणू आले आहेत आणि म्हणत आहेत की सारे आर्धी चांगले व्हा.

म्हणून मी म्हणतो की भारतीय समाजवादी पक्ष मार्क्सवादावर पोसलेला आहे तसा तो भारतीय परंपरेवरहि पोसलेला आहे. भारतीय संस्कृति सहिष्णु आहे; लोकशाही प्रवृत्तीची, विचारांना वाव देणारी अशी ती आहे. अहिंसक रीतीने प्रचार करा म्हणजे झाले. मग वेदान्त सांगा किंवा चार्वाकाचा केवळ भौतिकवाद सांगा.

पूर्व नि पश्चिम यांचा संगम म्हणजे भारतीय समाजवादी पक्ष. क्रान्तिकारक लेनिन आणि क्रान्तिकारक महात्माजी यांचा मधुर मेळ म्हणजे हा हिंदी समाजवादी पक्ष. हुकुमशाही आणि भांडवली लोकशाही यांच्यामधील

मार्ग म्हणजे लोकशाही समाजवाद किंवा समाजवादी लोकशाही हा होईल. आणि हा मार्ग घेणारा हिंदुस्थान जगाच्या संस्कृतीत मग भर घालील. जगाच्या प्रयोगांतील चांगलें घेऊन आणि स्वतःच्या भारतीय परंपरेंतील चांगलें घेऊन जगाच्या इतिहासांत भारतीय समाजवादी पक्ष नवीन पान उघडील अशी आशा वाटते. म्हणून मी पक्षसभासद नसलों तरी सहानुभूतीने बघावे. कम्युनिस्ट आणि सोशालिस्ट एकच असें अप्रबुद्धपणें म्हणूं नये. केवळ प्रचारी थाटानें, सत्तेचीं राजकारणें करण्यासाठीं म्हणून, निवडणुका जिंकण्यासाठीं म्हणून तसें म्हणणें निराळें. तें सत्य नव्हे. समाजवादी पक्षाला संघटना, प्रचार करायला, लोकशाही मार्गानें जायला सर्वत्र मोकळीक असावी. रावळगांवां कितीयेक महिने सतत असलेली सभाबंदी दूर करावी. समाजवादी गुंड नाहीत. कारण स्वतंत्र भारतांत ते लोकशाहीनें अहिंसक रीतीनें जाऊं इच्छितात. गंगा यमुना, दौघांचा रंग निराळा. गंगा शुभ्र, यमुना काळी-सांवळी; परंतु दोन्ही पवित्र. आणि माझा कृष्ण भगवान् काळ्यासांवळ्या यमुनेतच अधिक रमला, तेथेंच डुंबला; त्या यमुनेच्या तीरावरच त्यानें वेणु वाजविली, सर्वांना एकत्र खेळविलें, बसविलें, इंद्राविरुद्ध बंड केलें.

काँग्रेस गंगेप्रमाणें निर्मळ असेल तर श्रीजयप्रकाशजींचा समाजवादी पक्ष यमुनेप्रमाणें आहे. कृष्णभगवानाच्या पायाला स्पर्श व्हावा म्हणून यमुना उंच बळली. कृष्ण म्हणजे काय ? कृष्ण शब्दाचाहि कृपीशीं संबंध आहे का ? कृष्ण म्हणजे शेतकरी. कृष्ण म्हणजे गुरें चारणारा, घोडे हांकणारा, उष्टीं काढणारा. श्रमणाच्या सर्वांची मान उंच करणारा. समाजवादी पक्षाची यमुना अशा कृष्णाच्या चरणासाठीं उंचबळणारी आहे. ती पवित्र आहे, गंभीर आहे. आणि म्हणूनच लोककल्याणकारी आहे अशी मला श्रद्धा आहे. आणखी थोडें पुढील अंकी लिहीन.

नाशिकला भरणारें अखिल भारतीय समाजवादी आधिवेशन

(लेखांक ४)

आज काँग्रेसपासून अलग व्हावयाचें कीं नाहीं हें नाशिकला ठरेल. समतोलपणानें विचार करून समाजवादी आपलें धोरण ठरवतील. समाजवादी नवतरुणांनीं जुन्या थोर समाजवादी कार्यकर्त्यांचें म्हणणें ऐकावें. अधीरपणा नसावा. “ अधीर माणसें खोटी ” असें समर्थानीं म्हटलें आहे. परंतु शेवटीं असेंच दिसलें कीं, भारतांतील गरीब जनतेचे संसार सुखाचे करण्यासाठीं, त्यांना जीवनांत विकासाची संधि मिळावी म्हणून समाजवादी पक्षानें मोकळेपणानें स्वतंत्र संघटना करावी, प्रचार करावा, सेवा करावी. उद्यां वेळ आलीच तर शक्य तेथें सर्वत्र निवडणुकी लढवाव्या, आर्थिक कार्यक्रम जनतेसमोर ठेवावा, लोकशाही मार्गानें जनतेचा संसार सुखाचा करण्यासाठीं लौकर समाजवाद आणण्यासाठीं शक्य त्या सर्व निर्मळ नि अहिंसक मार्गांनीं जावें, तर तेंहि करायला कर्तव्य म्हणून उभें रहावें. काँग्रेसमध्ये राहूनच बहुमत करून घ्यावें वगैरे गोष्टींना अर्थ नाहीं. आजचा सत्ताधारी गट इतका दृढमूल आहे, तो पुन्हां इतक्या अडचणी निर्माण करतो कीं तें शक्य होत नाहीं. त्यांच्या हातीं सत्ता आहे, संपत्ति आहे; त्यामुळें ते नाना युक्त्या प्रयुक्त्या करूं शकतात. तेव्हां अलग झाल्याशिवाय नीट कार्य करतां येणारच नाहीं असें वाटलें, अलग न होणें म्हणजे स्वतःचा कोंडमारा करून घेणें, स्वतःची कर्मशक्ति, ध्येयोत्कटता वायां दवडणें असेंच वाटत असेल तर स्वतंत्र होणें हेंच योग्य ठरेल. कारण आत्म्याचा कोंडमारा कधीहि होतां कामा नये. तें सर्वांत महान् पाप होय.

कधी कधी अलग झाल्यानेच मोकळेपणाचे संबंध राहतात. उगीच आमच्या मार्गात हे अडथळे आणतात असे कोणासहि मग वाटावयास नको. श्री. वल्लभभाईना ही कुत्री उगीच गाडीच्या आड येतात असे मग वाटणार नाही. ज्याने त्याने सेवा करावी, संघटना करावी, विश्वास, प्रेम जनतेचें मिळवून घ्यावें. काँग्रेस सरकारपासून एक मात्र अपेक्षा आहे की जर महात्मा-जिंचे अनुयायी म्हणवून घेत असाल तर निष्कारण कोणाची कुचंबणा करूं नका. जोंपर्यंत निर्मळ साधनांनी, अहिंसक रीतीने, लोकशाहीचा पुरस्कार करीत समाजवादी पक्ष जात आहे तोंपर्यंत केवळ सत्तेच्या जोरावर त्यांना हांकळूं नका. राष्ट्रीय मजदूर संघाचेच कार्यकर्ते सर्वत्र जावेत, तीच संघटना वाढावी म्हणून समाजवादी कार्यकर्ते आकसाने गुंड नका ठरवूं. त्यांनी येऊ नये म्हणून महिनेच्या महिने १४४ कलम नका लावूं, एस्. एम्. सारखे दिलदार कार्यकर्ते उपवास करीत असतांना खडकीच्या कारखान्यांतील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची बाजू नका घेऊं. महात्माजींची थोर शिकवण, सारे अहिंसक प्रचार करीत आहेत तोंपर्यंत सर्वांना स्वातंत्र्य देण्याची शिकवण सरकारने विसरतां कामा नये. आणि न्यायीपणा तेव्हांच न्याय्य ठरण्याची शक्यता—जेव्हां गरिबांच्या बाजूने, श्रमणाऱ्यांच्या बाजूने, तुमच्या सहानुभूतीचा कांटा अधिक झुकता असेल. मीं काल म्हटल्याप्रमाणे गंगायमुनांचे प्रवाह असे अलगपणे सेवा करोत, जनतेच्या रक्ष संसारांत ओलावा आणोत. कदाचित् दोन्ही प्रवाह पुढें एकत्र पुन्हां मिळतीलहि. अरे आपण एकाच ध्येयासाठीं धडपडत होतो. आपणांस वाटलें कीं आपलें कांहीं निराळें आहे. पुन्हां एकत्र आलों. चला आतां मिळूं. मूकपणे सेवा करणाऱ्यांची, कोणत्याच पक्षाचा टिळा न लावतां व्यापक सहानुभूतीनें सर्वत्र प्रेम, सहिष्णुता, उदारता निर्मू पहाणाऱ्यांची तिसरी गुप्त सरस्वती—तीहि या दोन्ही प्रवाहांना मिळेल. ती दोघांमध्ये सलोखा ठेवीतच राहिल. आणि महान् त्रिवेणी संगम पुढें कदाचित् जनतेच्या सर्वांगीण मुखसागराला शतमुखानीं उचंबळत जाऊन मिळेल. पुढचें कोणीं सांगावें ? आज पृथक्पणेच सेवा उभयतांस नीट करतां येईल असें असेल तर आनंदाने प्रयोग करा. काँग्रेसमध्ये अधिकाऱारूढ असणाऱ्या वडीलघाऱ्या मंडळींनीं या समाजवादी बंधूंना म्हणावें, “ जा,

तुमच्या ध्येयाप्रमाणे काम करा. दोघांच्या समोर जनता आहे, गांधीजी आहेत. आमचा तुम्हांस आशीर्वाद आहे. तुमची आम्ही कुचंबणा करीत नाही. जा. स्वतंत्र प्रयोग करा. आमचा तुम्हांस आशीर्वाद आहे. जनतेचा तुम्हीं सेवेने विश्वास मिळविला तर आम्ही तुमचे कौतुक करू. जर नीट नाही जमत असे वाटले तर परतहि या. मातेचे घर सदैव मोकळे आहे.” अशा रीतीने काँग्रेसने आशीर्वाद द्यावा. समाजवादी पक्षानेहि म्हणावे, “आम्हांला हळूहळू रेंगाळत जाणे नाही आवडत. आम्ही जातो पुढे. प्रणाम, माते, प्रणाम. दुरून कृपादृष्टि ठेव. आम्हांला घडपडू दे, कर्तृत्व दाखवू दे. आम्ही तुझी लेकरे. उज्वल इतिहास आम्हांला घडवू दे. तुझी परंपरा अधिक नेटाने, निर्भयतेने सार्थ करीत पुढे जाऊ दे. प्रेम गुलाम करणारे नसावे, मोकळीक देणारे असावे. आम्ही आज मोकळे होतो. त्याचे अहिसेचे, प्रामाणिकपणाचे, संयमाचे, सहिष्णुतेचे बंधन आम्ही पाळू. आम्ही खाली मान घालावी लागेल असे काही करणार नाही. सदसद्विवेकबुद्धीला स्मरून वागू. नम्रपणे परंतु निर्भयपणे वागू. प्रेमाने परंतु प्रसंगी अनासक्त अशा कर्तव्यजन्य कठोरपणानेहि वागू. परंतु मन मोकळे ठेवू. कोठलीहि क्षुद्रता, संकुचितता, आम्ही ठेवणार नाही. दिलदारी सोडणार नाही. प्रणाम, माते, प्रणाम. दूर गेलो तरी तुझीच आध्यात्मिक बाळे आम्ही आहोत.”

मी समाजवादी पक्षास प्रेमाने यमुनेची उपमा दिली. परंतु यमुना निर्मळ करण्यासाठी कृष्णाला तिच्या डोहांतील कालिया दूर करावा लागला. कालिया म्हणजे विषारी अहंकार. समाजवादी पक्ष सेवेने मोठा होवो. अहंकाराचा फुंज जवळ नसो. काँग्रेसमधील लोकांनी काही म्हटले तरी वडील मंडळी बोलताहेत; ठीक, उद्यां आशीर्वादहि देतील असे म्हणून जावे. आपण कोणाला तुच्छ मानू नये, सार्वजनिक जीवनांत थोडाफार अहंकार, थोडाफार राग ठेवल्याशिवाय गत्यंतरच नसते. कधी कधी आपली असीम श्रद्धाच दुसऱ्यांस अहंकाररूप वाटते. तो प्रश्न निराळा. परंतु थोडा अहंकार, थोडा राग शोभून दिसतो.

“क्रोधो हि निर्मलधियां रमणीय एव” ज्यांची अंतःकरणे निर्मळ आहेत त्यांचा रागहि गोड असतो. परंतु दुसऱ्यांस केवळ तुच्छ मानणारा अहंकार न शिवो. एवढे पथ्य पाळले म्हणजे ही यमुना भगवंतास आवडणारी होईल.

प्रकृति नीट राहावी म्हणून पथ्ये पाळावी लागतात. समाजवादी पक्षानेहि अधिक कार्यक्षम होण्यासाठी कांहीं पथ्ये कसेरीने पाळली पाहिजेत. वाटेल त्याने उठून पत्रक काढू नये, बुद्धीचे फवारे उडवू नये. जो तो बुद्धीच सांगतो, असें करू नये. डॉ. लोहिया यांनी परवां हिंदुस्थानच्या परराष्ट्रीय धोरणासंबंधी कांहीं उद्गार काढले ! तुम्ही आधी पक्षांतील प्रमुखांशी बोल, विचारविनिमय करा. जगांत आज—अमेरिकन आघाडी आणि रशियन आघाडी—दोन आघाड्या आहेत. आम्ही अमुक एका पक्षाला मिळालेंच पाहिजे असें नाही. शक्य तों जगांतील या सत्तेच्या राजकारणापासून दूर राहणे हिताचें आहे. भोवत्यांत ओढलेच गेलों तर पाहूं. परंतु आजच कां कोठें गुंता ? तीस कोटींच्या राष्ट्रांचें एक नैतिक वजन आहे. आम्ही कदाचित् जगाचें हित त्रयस्थ राहूनच करूं. पंडितजींसारखा निर्मळ ध्येयवादी पुरुष तेथें उभा आहे. जो कधीहि क्षुद्रता करणार नाही, हात मलिन होऊं देणार नाही, उदात्तता सोडणार नाही. ध्येयवादित्व उचलून धरील, असा महा-पुरुष परराष्ट्रीय राजकारण बघत आहे. सत्तेच्या राजकारणाच्या चिखलांत आज कशाला पडा ? साध्या साध्या गोष्टी करून पंडितजी सहानुभाव निर्माण करीत आहेत. गांधीजींची पवित्र रक्षा इतर कोठें दिली नाही, तरी ब्रह्म-देशाला दिली. थिबा राजाचें सिंहासन परत देववीत आहेत. तें केवळ सिंहासन परत देणें नाही. ब्रह्मी जनतेच्या हृदयसिंहासनावर परस्पर सद्भाव बसविणें आहे. आशियांतील राष्ट्रांत पंडितजी एक उदात्त ध्येयवादित्व निर्मितील. म्हणून डॉ. लोहियांसारख्यांनी असें एकदम स्फूर्तीनें कांहीं बोलूं नये. त्यामुळे सर्वांची चमत्कारिक स्थिति होते. आपण जें बोलूं, जें करूं, त्याचा पक्षावर बरावाईट परिणाम होत असतो. हें लहानापासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांनी नीट ध्यानांत घेऊन वागलें पाहिजे. आपण एकटे नाही. आपण कार्यकारिणांत भेटूं, विचार प्रकटवूं, इतर सहकारी मित्रांजवळ बोलूं, चर्चें, एकदम वर्तमानपत्राकडे धांव कशाला ? आणि अशा नाजुक महत्त्वाच्या प्रश्नांवर ?

समाजवादी पक्षानें विधायक दृष्टीहि सोडूं नये. कामगारांची संघटना करून त्यांचे प्रश्न हार्ती घ्या. लवादाकडे जा. संपहि आली वेळ तर करा. परंतु

याबरोबरच कामगारांत साक्षरता आणणे, कामगार विद्यालयें स्थापून त्यांना सज्जान कार्यकर्ते करणे, त्यांच्यांत सहकारी चळवळी करणे, त्यांची बँक काढणे, स्टोअर काढणे, त्यांचे हॉस्पिटल, त्यांच्या चाळी बांधण्याची योजना, स्वच्छता-पथके, सांस्कृतिक आनंद या सर्व गोष्टींकडे शक्तीप्रमाणे लक्ष द्यावे. अहंमदाबादच्या कामगारांनी राष्ट्रीय स्मारकनिधीसाठी आठ लाख रुपये जमविले. मुंबईच्या, तसेंच इतर ठिकाणच्या समाजवादी पक्षाकडे ओढा असणाऱ्या कामगारांनाहि असे करतां आले असते. गांधी सहकारी बँक, गांधी चाल, गांधी हॉस्पिटल, असे करतां आले असते. केवळ संप, रोज उठून कांहीं तरी कुरबुर नसावी, अर्थात् मालकांच्या अन्यायाविरुद्ध, बारीकसारीक शेंकडों कारवायांविरुद्ध आपली तयारी हवीच. परंतु समाजवादी पक्षांतील कांहींनीं विधायक सेवेकडे लक्ष द्यावे. फिरते दवाखाने, फिरती वाचनालये, स्वच्छता-पथके, साक्षरता, किती तरी करतां येईल. अर्थात् माणसें हवीत. साधनें हवीत. परंतु मुख्य म्हणजे ही दृष्टि हवी. ही दृष्टि आली म्हणजे लहान मोठी विधायक सृष्टि उद्यां उभारतां येईल.

समाजवादी पक्षाच्या सर्व कार्यकर्त्यांत परस्पर विश्वास हवा. तेथे पुन्हां गट नकोत. संग्राहक मोठी दृष्टि असावी. एकमेकांचे गुण बघावे, त्यांचे कौतुक करावे. एकमेकांविषयी आपसांत कुरबुरी नसाव्यात. गैरसमज असतील तर भेटून दूर करावेत. आर्धाच चार माणसें मिळत नसतात; त्यांत पुन्हां त्यानें ह्याचें तोंड बघायचें नाही, यानें त्याचें नाही, असें केले तर कसे व्हायचें ? आपण एक ध्येयार्थी भ्रातृसंघ आहोंत असें वाटले पाहिजे. कोणी आला तर त्याची काळजी घेताहेत; कोणी आजारी पडला तर सारे त्याची चौकशी करीत आहेत, दुसऱ्या जिल्ह्यांतून कोणी आला तर आपलेपणानें त्याच्याजवळ बोलत आहेत, असें व्हायला हवे. दोन शब्द टनभर थीसीसपेक्षां, चर्चापेक्षां अधिक मोलाचे असतात, दृढये जोडतात, पक्षाचें ते शब्द आन्तरिक बळ वाढवतात,

कोठें तरी केन्द्रीय ज्ञानशाळा असावी. तेथे सर्व आंकडे, सारी माहिती, कायद्यांचे ज्ञान, जगांतील इतर देशांतील कामगारविषयक वा अन्य कायदे, कोठें कसे निकाल दिले गेले, महागाईचीं कोष्टके, जीवनराहणींतील बदल,

सारें अद्यावत् हवें. अशी संदर्भसंस्था असावी. तेथें अभ्यास व्हावा. चारपांच कार्यक्षम माणसें तेथें तयार व्हावीत. तेथून छोटीं सोपीं पत्रकें जनतेत जावीत, जनतेतील कार्यकर्त्यांस मिळावीत. अशीं पुष्कळ कामें आहेत.

समाजवादी पक्षाविषयीं मला आपलेपणा वाटतो, आशा वाटते. मीं जें लिहिलें त्यांत शास्त्रीय समाजवाद नसेल. परंतु जें कांहीं माझ्या मनांत येतें तें मीं लिहिलें आहे. तें कदाचित् कोणाला भोंगळ वाटेल. परंतु मला तें सारें स्वच्छ, स्पष्ट दिसत आहे. उद्यांच्या अंकांत मी याविषयींचा शेवटचा लेख लिहीन. कार्य अपार आहे. यथाशक्ति, यथारुचि, यथाप्रवृत्ति सर्वांनीं त्यांतून उचलावें; परंतु जें उचललें असेल त्यांत सारी शक्ति ओतावी, आत्मा ओतावा. आपण किती करतो, किती केलें, हा शेवटीं प्रश्न नसून जें केलें त्यांत संपूर्ण शक्ति ओतली होती कीं नाहीं, तेथें कुचराई नव्हती ना केली एवढें पाहिलें म्हणजे झालें.

नाशिकला भरणारें अखिल भारतीय समाजवादी अधिवेशन

(लेखांक ५)

आज बुधवार १७ मार्च. आणखी दोन दिवसांनी म्हणजे १९ मार्च-पासून तों २१ मार्च अखेरपावेतों नाशिक येथें हुतात्मा कोतवाल नगरांत अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाचें सहावें अधिवेशन सुरू होईल. अत्यन्त आणीबाणीच्या वेळीं हें अधिवेशन भरत आहे. महत्त्वाचे प्रश्न डोळ्यांसमोर आहेत, महत्त्वाचे निर्णय घ्यावे लागणार आहेत. १५ ऑगस्टला द्विखंड होऊन देश स्वतंत्र झाल्यापासून सारख्या भांबावून टाकणाऱ्या घडामोडी देशांत होत आहेत. कत्तली, दंगली, निर्वासितांचे प्रश्न, काश्मीरातील युद्ध यांनी आपण मेटाकुटीस आलोंच आहोंत. या सर्व भीषण परिस्थितींत स्थित-प्रज्ञाप्रमाणें उभे राहून महात्माजी प्रकाश आणूं पहात होतें. परंतु त्या महान् कार्यांत त्यांचीच प्राणज्योत मालवली. क्षणभर सारेंच सुन्न वाटलें. महात्माजींनी समाजवादी पक्षांतील आचार्य नरेंद्रदेव वा जयप्रकाश यांना काँग्रेसचे अध्यक्ष करा म्हणून सुचविलें. महापुरुषाचा सह्या शिडकारण्यांत आला. फक्त पंडित नेहरू आणि मौलाना आझाद यांनी त्याला संमति दिली होती. महात्माजींची दुसरी इच्छा ही होती की, काँग्रेस ही सेवकांची संस्था व्हावी. परंतु तीहि दूर राहून आतां काँग्रेस एकपक्षी संस्था होणार. काँग्रेस नांवांतील प्रभावाचा एक पक्ष फायदा घेणार. काँग्रेसच्या स्वातंत्र्य-लढ्यांत लाखोंनीं भाग घेतला. जे काँग्रेसच्या गांवचेहि नसतील, असेहि त्यांत होते. लहान मुलें होती. अनेक मतांचे, पक्षांचे लोक हालअपेष्टा

नाशिकचें समाजवादी अधिवेशन

अनुक्रम १२५०२ वि. नि. ३
क्रमांक १०१८ तें दि. १०/२/४

भोगायला लढ्यांत आले, परंतु तें सर्व श्रेय आज काँग्रेस नांव फक्त स्वतःला लावून एक पक्षच बळकावणार. दिल्लीच्या मंत्रिमंडळांतहि वडामोडी होणार असें कळतें. अशा गंभीर प्रसंगां समाजवादी पक्षाचें हें सहावें अखिल भारतीय अधिवेशन भरत आहे.

सौ. अरुणावाईनीं म्हटल्याप्रमाणें नवीन घटनेप्रमाणें समाजवादी पक्षाचें विसर्जन केल्याशिवाय काँग्रेसमध्ये त्यांना आतां राहतांच येत नाही. समाजवादी पक्षास काँग्रेसमध्ये संपूर्ण विलीन व्हा नाही तर चालते व्हा असें अनेक वर्षांपासून कांहींचें सांगणें असे. महात्मार्जींच्या महान् प्रयाणानंतर लौकरच ही गोष्ट होऊन तसें व्हावें असें म्हणणाऱ्यांस आनंद होईल. महात्माजी सर्वांना शक्य तों एकत्र सांभाळीत होते. आतां तशी शक्ति कोणांतच नसल्यामुळें आपापले पंथ अवलंबिणें हाच मार्ग दिसतो. समाजवादी पक्षास काँग्रेसपासून दूर जाण्याचा दुःखदायक परंतु अपरिहार्य असा निर्णय घेणें प्राप्त आहे.

समाजवादी पक्षानें स्वतंत्र व्हायचें ठरविलेंच तर आपलें ध्येय निश्चित करावें. देशी नि विदेशी धोरण स्पष्ट करावें. अनेक प्रश्नांसंबंधी कांहीं तरी स्पष्ट कल्पना त्यांनीं समाजवादी कार्यकर्त्यांसमोर ठेवली पाहिजे. किती तरी असे प्रश्न डोळ्यांसमोर उभे राहतात. परराष्ट्रीय राजकारणांत आज दोन तट जगांत दिसतात. एकीकडे अमेरिका, पश्चिम युरोपियन राष्ट्रें, तर दुसरीकडे रशिया नि त्यांनं व्यापलेले देश. अशा परिस्थितींत हिंदनं काय करावें ? डॉ. लोहिया सुचवितात त्याप्रमाणें कोठल्या तरी गटांत सामील झालेंच पाहिजे का ? कीं शक्य तों सत्तेच्या जागतिक राजकारणांत न शिरतां उंच भूमिकेवर राहून हिंदनं प्रचार करीत रहावें ? समाजवादी पक्षानें या बाबतींत कांहीं तरी ठरवायला हवें. तसेंच देशांत वागतांना समाजवादी लोकशाही मार्गानेंच जाणार ना ? देश स्वतंत्र झाल्यामुळें आतां शेतकरी, कामगार, मध्यमवर्ग यांच्यांत संघटना नि प्रचार अहिंसक मार्गानेंच करणार ना ? देशांत कांहीं वर्षें तरी औद्योगिक शान्ति राहावी असें देशाच्या अडचणी समजणारे सारेच म्हणतात. परंतु कारखान्यांतील नफ्यांत कामगारांचा वांटा, कारखान्यांतून

व्यवस्था समित्या, कामगारांच्या इतर सोयी, किमान वेतन इत्यादि गोष्टी जाणवत ठरत नाहीत, तोंवर समाजवादी तरी काय करणार ? मुंबईस मार्गे मिल मालकांनी नफ्यांत कामगारांना हिस्सा देणे साफ नाकारले. बोनसहि कृपेने देतो म्हटले. अशा परिस्थितीत काय करावयाचे ? काँग्रेसची ध्येयनिष्ठा केवळ पंडितजीवरून का अजमावयाची ? मुंबई काँग्रेसेशनमध्ये काँग्रेस पक्ष सत्तारूढ आहे. परवां वेस्ट कंपनीच्या व्यवस्थेत प्रतिनिधि कोण निवडले गेले ? वेस्ट कामगारांची सेवा करणारे, त्यांच्या युनियनचे प्राण काँग्रेसेटर जी. जी. मेहता नाही निवडले गेले, तर एक मुस्लिम लीगवाले काँग्रेसेटर त्यासाठी निवडले जातात ! समाजवादी जी. जी. मेहता, वेस्ट कामगारांचे प्राण जी. जी., यांच्यापेक्षा जे जातीय दृष्टीने वागत आले तेच शेवटी मुंबईतील काँग्रेस पक्षास जवळचे वाटावे ना ? कामगारांस काँग्रेसविषयी काय वाटेल ? ही वेस्ट संस्था आपली आहे. आणि आपण तिचे काम मनापासून करावे असे कामगारांस, नोकरचाकरांस वाटेल का ? देशांत औद्योगिक शान्ति असावी, संप होऊ नयेत असे कागदी म्हणणे निराळे. कामगारांविषयीचा सर्व काँग्रेस संस्थेचा दृष्टिकोणच बदललेल तेव्हांच हे होईल. श्री. एस्. के. पाटिली दृष्टिकोण ठेवून भागणार नाही. औद्योगिक शान्तीचा करार तुम्हीहि मान्य केला होता असे समाजवाद्यांस सांगण्यांत येते; जनतेसहि तसे भासवण्यांत येते. कांहीं शर्ती ठरल्या तरच समाजवादी पक्ष त्या करारास मान्यता देणार होता. परंतु सरदार वल्लभभाई म्हणाले, “ तुम्ही का आम्हाला धोरण शिकवणार, हुकूम सोडणार ? ” धोरण शिकविण्याचा, हुकूम सोडण्याचा हा सवाल नाही. ज्यांच्यापासून औद्योगिक शान्ति अपेक्षितां त्यांचे त्या बाबतीतले म्हणणे ऐका. औद्योगिक शान्ति कांहीं विशिष्ट परिस्थितीतच शक्य असते. कांहीं गोष्टी होत असतील तरच शान्त रहा सांगायला धोरण होतो. महायुद्धाच्या भीषण काळीहि—जीवनमरणाच्या काळीहि—इंग्लंड अमेरिकेंत संप झाले होते. समाजवादी पक्षाने असे असे झाले तरच औद्योगिक शान्ति शक्य होईल असे स्पष्ट सांगावे. तिसरी गोष्ट राष्ट्रीयकरणाची. जमीनदारी तर नष्ट व्हायला हवी. वतनदारी, मिरासदारी आतां कोणाचीच नको. अमुक एकरांपेक्षा अधिक जमीन कोणाजवळहि असतां कामा नये असे

ठरवा. ज्यांना ज्यांना जमीन नाही त्यांना द्या. आधी पडित जमिनी, आणि नंतर ज्यांच्याजवळ अधिक आहेत त्यांच्या काढून घेऊन द्या. त्या व्यक्तिगत द्यायच्या की सामुदायिक सहकारी तत्त्वावर द्यावयाच्या तेंहि ठरवा. परंतु माझें तर मत की आधी व्यक्तिगत द्या. मला जमीन मिळाली असें सर्वांस वाटूं दे. मग सामुदायिक सहकारी प्रयोग करून प्रचारानें पटवा. जमिनीच्या बाबतीत त्याचप्रमाणे कारखान्यांच्याहि बाबतीत. कोणत्या मर्यादेपर्यंत कारखाने राष्ट्रीय करणार ? आज शेंकमध्ये शें-दीडशें कामगार ज्यांत आहेत असे कारखानेहि राष्ट्रीय करण्याचें ठरत आहे. आपल्याकडे कोणतें धोरण असावें ? लहान कारखान्यांना कामगारहितविषयक जरूर त्या सर्व गोष्टी केल्या तर त्यांना वैयक्तिक मोकळीक ठेवावी का ? या सर्व बाबतीत मार्गदर्शन हवें आहे.

समाजवादी पक्षानें यंत्रोद्योग आणि ग्रामोद्योग यांचा मेळ घालतां येईल का याचा विचार करावा. जसें श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांनीं सुचविलें आहे की देशांतील गिरण्यांतील कापड परदेशीं पाठवावें; देशाला लागणारा कपडा लाखों गांवीं पसरलेल्या विणकरांकडून, त्यांच्या सहकारी संस्था निर्मून निर्मावा. त्याला लागणारें सूत सुधारलेल्या चरक्यांमार्फत गांवोगांवीं कांतून, तसेंच वर्धाशिक्षण पद्धतीच्या लाखों शाळांतून पुरवावें. असें समाजवादी पक्षास वाटतें का ? स्वस्त वीज निर्मून तालुक्या-तालुक्याच्या विणकर संघांस पुरवतां येईल. टेक्निकल शाळा हजारां स्थापायला हव्यात. लाखों खेड्या-पाड्यांतून राहणाऱ्या कोट्यवधि जनतेच्या कल्याणाचे हे प्रश्न आहेत. यावर समाजवादी पक्षानें प्रकाश टाकावा.

एकेक गांव स्वावलंबी, स्वाश्रयी होईल का ? कीं गांवांचे गट करावे ? गांवांतील शेतीवाडी जोंवर सर्वांची नाही तोंवर केवळ पंचायतीनें काय होणार ? ग्रामपंचायती करा. परंतु आधीं शेती वांटून द्या. ती महत्त्वाची वस्तु आहे. केन्द्रीकरण नि विकेन्द्रीकरण यासंबंधींचीहि मते समाजवादी पक्षानें उद्घोषावी. तो तो तालुका घटक असावा कीं जिल्हा ? तालुका वा जिल्हा कांहीं आवश्यक बाबतीत तर स्वावलंबी असावेत. अन्न आणि वस्त्र या आवश्यक गरजा

आहेत. त्या त्या गटांत त्या त्या घटकांत पुऱ्या व्हाव्यात. समाजवादी पक्षाचें यासंबंधी काय घोरण ?

अखंड हिंदी राज्याचें सर्वांचें ध्येय असणारच आहे. परंतु भाषावार प्रान्तरचना आतां थोपवितां येणार नाही. असें करतांना द्वेषमत्सर वाढूं नयेत म्हणून खबरदारी घ्यावी. सीमेवरच्या प्रदेशांत भानगडी येतील. परंतु प्रेमानें जुळतें मिळतें घ्यावें. शेवटीं परिणामी आपण सारे एक ही भावना प्रभावी असू दे. अशा वेळेस जो मिळतें घेईल, हट्ट सोडील तौच मोठा. हा गांव कन्नड हद्दींत जावा की महाराष्ट्र हद्दींत ? विकोपास जाऊं देऊं नका भांडण म्हणजे झालें. अशा वेळेस निकरावर गोष्टी न येवोत. प्रांतांचें त्याप्रमाणेंच मुंबईसारख्या शहरांचेहि भवितव्य काय असावें ! मुंबई महाराष्ट्राला जोडणार आहे. साऱ्या जिल्ह्यांतून लाखों लोक येथें येतात. सामोपचारांनै प्रश्न सुटत नसेल तर जनमत घ्या आणि सोडवा. मुंबईचें भांडवल कोणाचेंहि असो. सारें भांडवल शेवटीं श्रमांतून निर्माण होतें. तेव्हां तें श्रमणाऱ्यांचें आहे. इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत भांडवल गुंतविलें होतें. म्हणून का हा देश त्यांचा ? तेव्हां भांडवल कोणा व्यक्तीचें हा प्रश्न उभा करणें म्हणजे अज्ञान होय.

मी या मुंबईच्या प्रश्नांत आज खोल शिरत नाहीं. परंतु मुंबई शहराला जें उत्पन्न असणार, जकातीचें, आयाती निर्यातीवरचें, प्राप्तीवरील कराचें तें मध्य सरकारलाच जाणार. बाकीचें उरलेलें म्युनिसिपालिटीस जाणार. प्रांताला ज्याचें उत्पन्न राहातें असें मुंबईत फारसें काय आहे ? तेव्हां सर्व बाजूंनीं विचार व्हावा. समाजवादी पक्षानें भाषावार प्रान्तरचना, मुंबईसारख्या शहराचें भवितव्य, यांसंबंधीं केव्हां तरी निश्चित घोरण आंखणें जरूर आहे. संस्थांनांचा प्रश्न, नागरिकस्वातंत्र्य, निर्वासितांचा प्रश्न, असे दुसरेहि अनेक प्रश्न आहेत. उद्यां नाशिकला सर्वच प्रश्नांवर रोशनी टाकावी असें नाहीं. परंतु महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधीं तरी भूमिका स्पष्ट असावी.

मला समाजवादी पक्षाविषयीं अपार वाटतें. मी पक्ष समासद नाहीं. मी सर्वांपासून सदैव दूरच रहात आलों. कधीं कधीं मला एकाकी वाटतें. परंतु

दुरून जी ऊब घेतां येईल, जो प्रकाश घेतां येईल त्यावर मी समाधान मानतो-
 जें जें उदार आहे, उदात्त आहे, दीनवाणी मान उंच करणारें आहे, जेथें
 प्रान्तभेद, धर्मभेद, जातिभेद यांचा चिखल नाही, जेथें क्षुद्रता नाही, जेथें
 कांहीं तरी विशाल आहे, मानवतेची जेथें दृष्टि आहे, तेथें तेथें माझा
 माथा लवतो. संकुचित वातावरणांत, जातीय वातावरणांत मी गुदमरतो.
 कारस्थानें, कारवाया, सत्तेचीं राजकारणें यांचा मला वाट आहे. जेथें सेवेची
 भावना आहे, सर्वांचे संसार सुखाचे, विकासाचे व्हावेत म्हणून उत्कटता आहे,
 हें सारें अहिंसक प्रचारानें, लोकशाही मार्गानें व्हावें म्हणून श्रद्धा आहे, तेथें
 माझें मन लोभावतें. समाजवादी पक्षाविषयीं मला श्रद्धा वाटते. महाराष्ट्रांत
 काम करणें कठिण आहे. येथें जुने इतिहास, जुनीं बरवटें, जुने द्वेषमत्सर,
 यांचा अजून शाप आहे. परंतु समाजवादी पक्षानें सर्वांना थोर भूमिकेवर हांक
 मारावी. बहुजनसमाजवादी पक्षासहि हांक मारावी. मध्यम वर्गीयांस हांक
 मारावी. उदात्त ध्येयवाद न सोडतां जेवढा अविरोध निर्माण करतां येईल
 तेवढा करावा. शेवटीं नाही सारे आले, नाही संशय फेडतां आले तर
 गुरुदेव रवीन्द्रनाथांनीं सांगितल्याप्रमाणें आपण आपल्या ध्येयानुसार एकटेंहि
 निघावें. ध्येयभगवान् आपल्याबरोबर आहे ही अभंग श्रद्धा हृदयांत
 असली पाहिजे.

भाई कोतवाल हुतात्मे झाले. ते समाजवादी पक्षांत होते. त्यांनीं असें कधीं
 म्हटलें नाही कीं एस्. एम्. येथें ब्राह्मण आहेत, अमुक येथें अमुक जातीचा
 आहे. समाजवादाचा श्रीगणेश म्हणजे जातपात विसरणें, मानवतेच्या
 भूमिकेवर येणें. त्या ध्येयवादी हुतात्म्याच्या नांवानें वसविलेल्या भव्य नगरांत
 हें अधिवेशन भरत आहे. महाराष्ट्रांतल अनेक तरुण समाजवादी कार्यकर्ते
 तेथें नारायणराव गोरे यांच्या धैर्यशाली नि कर्तबगार नेतृत्वाखाली रात्रंदिवस
 श्रमत आहेत. डॉ. उत्तमराव पाटील, माधव लिमये, निळु लिमये, रावसाहेब
 ओक, बाळू खरे, बागाईतकर, श्रीरंग वरेकर, राजा बेदरकर, सौ. कुसुम
 कुलकर्णी, मांडगवणे, विठ्ठल पटवर्धन, वसंत उपाध्ये, अण्णासाहेब वैशंपायन,
 बा. न. राजहंस, प. स. भागवत, तुकाराम पवार, पंढरीनाथ पवार, शां. म.
 कामते, कन्सारा, राम तेलंग, सौ. शान्ति नायक, कु. कुसुम कुलकर्णी, कावरा,

शिवाजी नाईक, हरून अन्सारी, एक का दोन—शेंकडों नवीन पिढीचे नऊ ऑगस्टवाले तरुण तेथें अधिवेशन यशस्वी व्हावें म्हणून रावत आहेत. महाराष्ट्र कष्टमूर्ति आहे. त्याच्याजवळ पैसा नसला तरी उत्कट ध्येयनिष्ठा असते. नाशिकचें अधिवेशन महाराष्ट्रभर नवप्रकाश नेवो. जातीयता नष्ट करून महान् समाजवाद निर्माण करायला ध्येयनिष्ठा देवो. महाराष्ट्रांतून शेत-कऱ्यांचे कामगारांचे जथें तेथें येतील. मुंबईहून कामगार नि शेंकडों हजारां लोक जातील. सेवादलें येतील, तरुण येतील. नाशिक गजबजेल. सभा होतील, कलापथकांचे कार्यक्रम होतील. एक नवीन दृष्टि, नवीन वारें, महाराष्ट्रभर येवो. जातीयतेची, संकुचितपणाची लाट मार्गे पडून विशाल भावनेची, शुद्ध समाजवादी दृष्टीची भव्यदिव्य प्रचंड लाट महाराष्ट्रभर पसरो. तिचा ओलावा मिळून नवीन विचारांचें भरपूर पीक येवो. महाराष्ट्र महान् ध्येयांना मिठी मारायला, तीं कृतींत आणायला सर्व शक्तीनें नम्रपणें परंतु निर्भयपणें उभा राहो. आणि अखिल भारतीय दृष्टीचा, मानव्याच्या दृष्टीचा तर कधींच कोणास विसर पडतां कामा नये. अधिक काय लिहूं ?

उपजला भावो । तुझ्या कृपे सिद्धी जावो ।

मी भारत-भाग्य विधात्याला प्रार्थितों कीं समाजवादी पक्षाच्या मनांतिल निर्मळ थोर ध्येयें तुझ्या कृपेनें सिद्धीस जावोत. शेवटीं आपले अखंड प्रयत्न आणि प्रभूची कृपा हींच माझ्या डोळ्यांसमोर असणार !

समाजवादी पक्ष म्हणजे सत्याग्रही पक्ष

नाशिकला अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाचें सहावें अधिवेशन अत्यंत उत्साहानें पार पडलें. हें ऐतिहासिक अधिवेशन होतें. महत्वाचे प्रश्न सोडवायचे होते. निर्णय घ्यायचे होते. आणि ते निर्णय घेण्यांत आले. परिषद फार चांगली झाली. सभासदांमध्ये एक प्रकारचें बंधुभावाचें वातावरण होतें. कांहीं ठरावांवर, प्रश्नांवर जरी पुष्कळ चर्चा झाली तरी कटुता कोठेंच नव्हती. अधिवेशनांतील आचार्य नरेंद्र देव, अच्युतराव, जयप्रकाश, लोहिया इत्यादींचीं भाषणें फार सरस, उद्बोधक अशीं झालीं. एकंदर परिस्थितीचें पर्यवलोकन करणारीं अशीं नरेंद्र देव व अच्युतराव यांचीं भाषणें तर अपूर्व होतीं.

अच्युतरावांनीं अशी एक दृष्टि मांडली कीं, समाजवादी पक्ष हाच यापुढें महात्मार्जींचा वारसदार सत्याग्रही पक्ष होऊं शकतो. राष्ट्रीय सभा आतां सत्ताधीश आहे. आजपर्यंत ब्रिटिशांशीं लढतांना राष्ट्रीय सभा सत्याग्रह करी. आतां ब्रिटिशांशीं लढण्याचा प्रश्न नाहीं. परकी सत्ता गेली. परंतु त्याचा अर्थ असा नाहीं कीं देशांतील स्वातंत्र्य गरीब जनतेचें झालें. राष्ट्रीय सभा आज शासनसरकार बनली आहे. तिच्याकडून म्हणजेच आज काँग्रेसी सरकारकडून जर अन्याय झाला, अहिंसात्मक असूनहि जर नागरिक स्वातंत्र्याची गळचेपी झाली, किसानकामगारांच्या न्याय्य हक्कांच्या बाबतींत जर दाद लागत नसेल तर अतःपर कोणता मार्ग ? काँग्रेस सरकारविरुद्धहि अहिंसात्मक मार्गांनीं सत्याग्रह करणें हाच मार्ग ठरेल. महात्मार्जींनीं “स्वराज्याचा चौरस” या लेखांत पुष्कळ वर्षांपूर्वीं लिहिलें होतें कीं, उद्यांच्या स्वराज्यां-

तील सरकारच्या विरुद्धहि अहिंसात्मक रीतीनें मला जर एखादी गोष्ट अन्याय्य वाटली तर प्रचार करण्याचें स्वातंत्र्य हवें. त्या प्रचारानें कायदा मोडत असेल तर सत्याग्रही या नात्यानें जी सजा होईल ती मी भोगीन. अहिंसक रीतीनें आपल्या न्याय्य मागण्यासाठीं झगडणें ही महात्मार्जांची शिकवण आहे. कोणतेहि सरकार अपूर्ण, सदोषच असणार; आणि उत्तरोत्तर वाढत्या आशा आकांक्षा राहणार, स्वातंत्र्याचा अर्थ वाढणार, नवे प्रश्न येणार, नवीं क्षितिजे दिसणार. सत्याग्रही व्यक्तीला उत्तरोत्तर उच्चतर, विशालतर सत्य दिसणार, त्यासाठीं तो अहिंसक रीतीनें शान्तपणें लढणार. सत्याग्रहाचा मार्ग अतःपर हिंदुस्थानांत समाजवादी पक्षाकडे येणार. राष्ट्रीय समा सरकार बनणार. कम्युनिस्ट वगैरेंचा सत्याग्रही तंत्रावर विश्वास नाही. परकी सत्ता गेल्यामुळें समाजवादी पक्ष अहिंसक मार्गानें आपले प्रश्न सोडवूं पाहणार, नैतिक साधनांनीं, निर्मळ साधनांनीं प्रश्न सोडवूं पाहणार. म्हणजेच समाजवादी पक्ष हा एका अर्थी सत्याग्रही कार्यकर्त्यांचा जथा होणार. शेतकरी, कामगार यांचे प्रश्न सोडवीत असतांना ज्या समस्या येतील, त्या जर वाटाघाटींनीं सुटल्या नाहीत तर सत्याग्रह, शान्तीचा संप, उपवासहि, अशा मार्गानें समाजवादी जाणार. एकदां अहिंसक मार्ग, निर्मळ नैतिक साधनें, यांचा अवलंब केला कीं याच मार्गावर मनुष्य येतो. परकी सत्तेशीं अखेरचा सामना करतांना समाजवादी पक्ष हिंसा अहिंसेच्या फार खोल पाण्यांत गेला नव्हता. तरीसुद्धां प्राण पवित्र आहेत असें त्या वेळेसहि सांगितलें जाई. उद्यां परकी आक्रमण आलें तर समाजवादीहि शस्त्र हातीं घेऊन उभे राहतील, राष्ट्रासाठीं लढतील. ती अंतिम अहिंसा महात्मार्जा, विनोबाजी, अशां-सारख्या विभूतिच पाळूं शकणार. परंतु तेवढी मर्यादा सोडून देशाच्या दैनंदिन जीवनांत जेव्हां जेव्हां प्रश्न उभे राहतील, तेव्हां समाजवादी पक्ष सत्याग्रही तंत्रानें, अहिंसक शान्ततेच्या मार्गानेंच ते सोडवूं पाहणार. पुण्यास खडकीला संपावर एकदम जायला पडूं नये म्हणून एस्. एम्. जोशी उपवास करीत राहिले याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हाच कीं समाजवादी पक्षच आतां महात्मार्जांचा वारसदार होऊन आजच्या शासनसंस्थेशीं दरिद्र-नारायणाला न्याय मिळावा, नागरिक स्वातंत्र्य अबाधित रहावें, श्रमणाऱ्यांचें

स्वराज्य यावें, अहिंसक प्रचार आहे तोंपर्यंत संघटनेस, सभांस, परवानगी असावी म्हणून शान्ततामय अहिंसात्मक रीतीने झगडत राहिल. अच्युत-रावांच्या एकंदर मांडणीचा हा असा सूर होता.

माझ्या पंढरपूरच्या उपवासानंतर गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचे नि राष्ट्रसभेचे एक थोर पुरस्कर्ते नागपूरचे श्री. हरिभाऊ मोहनी मला म्हणाले होते, “गांधीजींची थोर देणगी म्हणजे अहिंसक मार्गाने प्रश्न सोडविणे, स्वतः मरा-यची तयारी ठेवून प्रश्न सोडवू पहाणे, ही आहे. या विचारसरणीच्या लोकांनी एकत्र आले पाहिजे.” श्री. हरिभाऊंच्या विचारांतील प्रत्यक्षता अच्युतरावांच्या प्रतिपादनांत होती. कारण राष्ट्रीय सभा अधिकारारूढ असल्यावर जनतेसाठी झगडणारे कोण ? राष्ट्रीय सभा आतां तर एक पक्ष म्हणून आहे. हा पक्षच सर्व राष्ट्रांचें समाधान करूं शकेल असें नाहीं. अमदावादच्या मजदूर महा-जनचे कार्यकर्ते खंडुभाई यांनीं सुद्धां मध्य सरकारच्या षण्मुखी अंदाजपत्रकावर हें श्रीमंतांचें अंदाजपत्रक म्हणून शेर मारला. तेव्हां काँग्रेस पक्षाचें सरकार असलें म्हणजे अन्याय होणारच नाहीं असें नाहीं. शेतकऱ्या-कामगारांचे प्रश्नहि निकडीनें हातीं घेतले जातीलच असें नाहीं. तेव्हां प्रश्न उत्पन्न होणारच. आणि सत्याग्रही मार्गाने ते सोडवण्याची जबाबदारी समाजवादी पक्षावरच येऊन पडणार. कारण तोच नैतिक भूमिकेवर उभा असलेला, आन्तरराष्ट्रीय दृष्टि असूनहि राष्ट्रीय असणारा, काँग्रेसप्रणीत नि पुरस्कृत अशा राष्ट्रीय मजदूर संघापासून स्वतंत्र राहून किसान कामगारांत काम करणारा असा हा पक्ष आतां होणार.

जयप्रकाशजींचा अहवाल म्हणजे मीं उपनिषद् म्हटलें. किती सुंदर, उदात्त असें तें सारें लिहिणें आहे ! नाशिकला जाहीर सभेंत बोलतांना ते म्हणाले, “महात्माजींच्या जांस्तीत जास्त जवळ जाणारे आम्हीच होतो. त्यांचे अलीकडचे लेख वाचा, प्रार्थनोत्तर प्रवचनें वाचा, मुलाखती वाचा. त्यांतील विचारांशीं जुळणारे आम्हीच होतो. महात्माजींनीं काँग्रेसला सेवक-संघाचें रूप द्यावें असें सुचविलें. एकाच गटानें काँग्रेस नांव बळकावून बसावें हें महात्माजींना मान्य नव्हतें. आचार्य कृपलानी मार्गे म्हणाले, “काँग्रेस नांव वापरून कोणी फायदा उठवूं नये.” कानपूरलाच आम्ही तें

नांव सोडलें. परंतु अधिकारारूढ एका गटाला, एका पक्षाला तरी तें नांव स्वतःपुरतें वापरायला काय अधिकार? लाखोनीं त्याग केला, कुरबानी केली, काँग्रेस वाढवली. आचार्य नरेन्द्रदेव १९१५ पासून काँग्रेसमध्ये आहेत. तेव्हां तें थोर नांव, काँग्रेसचें नांव कोणीच स्वतःला न लावणें चांगलें. त्या नांवाला सत्तेच्या राजकारणांत ओढून कां कलंकित करा? आम्हीं तें नांव या विचारानें सोडलें. परंतु अधिकारारूढ पक्ष मात्र तें सोडायला तयार नाही. महात्मार्जीना हें नको होतें. मृत्यूपूर्वी त्यांनीं शेवटची दृष्टि दिली. परंतु अधिकारारूढ पक्षानें महात्मार्जींच्या लेखांतील कांहीं भाग अव्यवहार्य म्हणून सोडून दिला. स्वतःचा एक पक्षच फक्त राहिल अशी नवी घटना केली. महात्मार्जींच्या नांवानें ती प्रचारिली जाते. महात्मार्जींच्या त्या विचारांचें हें विडंबन आहे. जयप्रकाश जें म्हणाले कीं, महात्मार्जींच्या विचारांशीं आम्हीच अधिक जवळचे होतो तें खरें आहे. म्हणून तर आचार्य नरेन्द्रदेव, जयप्रकाश दोघे मला प्रिय आहेत, त्यांच्यापैकीं कोणालाहि राष्ट्रसभेचा अध्यक्ष करा म्हणून महात्माजी म्हणाले. महात्मार्जींची परंपरा, सत्याग्रही परंपरा, गरिवांचें राज्य आणण्याची परंपरा आतां समाजवादी पक्षावर आहे. आणि म्हणून नैतिक मूल्यांवर जयप्रकाशांनीं भर दिला. अच्युतरावांच्या विचारांत तोच ध्वनि होता. समाजवादी पक्षानें ही थोर दृष्टि समाजवादी कार्यकर्त्यांस दिली आहे. समाजवादी पक्ष लोकशाही मानतो; नैतिक मूल्यां मानतो; आन्तरराष्ट्रीय असून तो राष्ट्रीय आहे; आणि म्हणून देशांतील आजच्या राजकीय परिस्थितींत अन्याय, पिळगूक, नागरिक स्वातंत्र्याची गळचेपी, यांच्याविरुद्ध सत्याग्रही मार्गानें लढणारा, शान्ततेच्या अहिंसक मार्गानें लढणारा, उपवास, शान्तिमय संप यानें लढणारा, सत्याग्रही सैनिकांचा जथा म्हणजे समाजवादी पक्ष होय. असा अर्थ मला तरी दिसतो.

म्हणून लहानथोर समाजवादी कार्यकर्त्यांनीं या भूमिकेवरून कार्य करावें. जयप्रकाशांचीं मान खालीं होईल, पक्षाचीं मान खालीं होईल असें कोणतेंहि कृत्य करूं नये. शेतकऱ्यांचे, कुळांचे शान्तिमय संप अपरिहार्यच झाले तर करावे. परंतु शेतें कापून नेणें, वा इतर अत्याचारी मार्ग नकोत. आपणांस उद्यां लोकशाहीच्या निवडणुकीच्या मार्गानें किंवा दरम्यान शान्ततेच्या सत्या-

ग्रही मार्गाने, नैतिक नि अहिंसक भूमिकेवरून जावयाचें आहे ही गोष्ट डोळ्याआड होतां कामा नये.

समाजवादी पक्षास कम्युनिस्ट पाण्यांत पहातातच. परंतु काँग्रेस पक्षहि पाण्यांत पहात आहे. समाजवादी पक्ष कितीहि थोर भूमिका मांडीत असला तरी काँग्रेस पक्षानें विषारी प्रचारास सुरवात केली आहे. नाशिकला अधिवेशनास जागाहि मिळूं नये म्हणून त्यांनीं शर्थ केली. फैजपूरला काँग्रेस भरूं नये म्हणून सरकारनें अडचणी आणल्या होत्या. आज तीच काँग्रेस समाजवादी पक्षाचें अधिवेशन होऊं नये, त्यांना अडचणी याव्यात म्हणून खटपट करते. अरे, इतके द्वेष मत्सर करून कोठें जाणार ? मतभेद असले तरी समाजवादी पक्ष एक थोर पक्ष आहे. भरवा अधिवेशन, आम्हीहि मदत करूं. निदान अडचणी आणणार नाहीं, असें नाशिकचे काँग्रेसवाले म्हणते तर महात्मार्जींची थोडी तरी सत्य-अहिंसेची थोर दृष्टि त्यांच्याजवळ आहे असें वाटलें असतें. परंतु अधिवेशनाच्या मार्गांत अपार अडचणी उभ्या करणाऱ्यांजवळ कोठली अहिंसा नि व्यापक सहानुभूति ? अनेक पक्ष असूनहि खेळी मेळी, प्रांजलपणा राखतां येतो. परंतु आम्हांला अजून लोकशाहीचें शिक्षणच नाहीं. आमच्या विरुद्ध जातां, याद राखा, अशी ही आमची अजूनहि दृष्टि आहे.

नाशिकहून कर्तव्य दैनिकाला माहितीपत्रें पाठविलीं गेलीं. परंतु तीं कोठें पोस्टांत अडकलीं प्रभु जाणे. एक मिळालें तेंहि फाडून पुनः चिकट-वलेलें. बाकीचीं तर वेळेवर मिळालींच नाहींत. कर्तव्य दैनिकासाठीं येणारीं बातमीपत्रेंहि जर सरकार अडवून धरील, तपासायला नेईल, चार दिशीं देईल किंवा देणारहि नाहीं, तर पत्र तरी चालवायचें कसें ? ही का लोकशाही ? एका शहरांतील एजन्टाला काँग्रेसजनांनीं कर्तव्याचे अंक बंद करण्यासाठीं लांचहि दिली असें कळतें. प्रभु करो नि तें खोटें ठरो. परंतु मागे १९३८-३९ मध्ये मला हे अनुभव आलेच होते. आज पुन्हां तेच येत आहेत. मला नम्रपणें काँग्रेसजनांना, काँग्रेस सरकारला सांगायचें आहे कीं, ही लोकशाही नव्हे. नैतिक भूमिकेवरून आम्ही जाणारे आहोंत. सत्य अहिंसादि तत्त्वां थोडीफार आमच्याजवळहि आहेत. सत्य अहिंसेला पदोपदीं

दूर ठेवणाऱ्यांनी, कारस्थानें, कारवाया करणाऱ्यांनी, द्वेष मत्सरानें अंध झालेऱ्यांनीं आम्हांला येतां जातां सत्य अहिंसेचे उपदेश करणें ही सर्वांत मोठी शोकान्त घटना आहे. परंतु या सर्व अडचणी गृहीत धरूनच समाजवादी पक्षांनें त्यांच्याशीं सहमत असणाऱ्या लोकांनीं घडपड करीत राहिलें पाहिजे. एम्. एम्. जोशी हे खडकीच्या प्रसंगां तार करायला गेले तर त्यांची तारहि पोस्टांत नाकारण्यांत आली ! अरेरे ! लोकशाहीची ही विटंबना आहे. ही हुकुमशाही आहे. एक प्रकारची फॅसिस्ट वृत्ति आहे. काँग्रेसचें नांव स्वतःपुरतें वापरणाऱ्या अधिकारारूढ पक्षांनें असें करूं नये असें मनांत वाटतें. प्रभु करो नि देशांत फॅसिस्ट वृत्ति आणखी न वाढोत. काँग्रेस सरकारांत तरी त्या न येवोत.

समाजवादी पक्ष स्वतंत्र झाला आहे. त्याच्याजवळ पैसा नाही. वृत्तपत्रें नाहीत. परंतु थोर श्रद्धा त्याच्याजवळ आहे. जयप्रकाशसारखा थोर मार्गदर्शक त्यांना मिळाला आहे. जो स्फटिकासमान निर्मळ आहे, त्यागमूर्ति आहे, ध्येयवादी आहे, चारित्र्यसंपन्न आहे त्यांचें मार्गदर्शन डोळ्यांसमोर ठेवून समाजवादी पक्ष कार्य करे.

कर्तव्याची कहाणी नि महात्माजींना कृतज्ञतांजलि

मी मुंबईत राष्ट्रसेवादलाच्या मेळाव्यासाठी १९४७ च्या डिसेंबरांत आलों होतो. परंतु तो महान् मेळावा आयत्या वेळेस रद्द केला गेला. मी परत जाणार होतो, परंतु २९ डिसेंबरचा संप होता. मित्रांबरोबर शान्तताफेरींत मीहि हिंडलों. मुंबईत राहणें वाढलें. आणि मुंबई कॉर्पोरेशनच्या निवडणुका आल्या. येथील कारभारांत कायापालट व्हावा, येथील कारभाराची गरिबांच्या वस्तीकडे आधीं दृष्टि जावी या उदात्त हेतूने समाजवादी पक्ष स्वतंत्रपणें निवडणुकीस उभा राहिला. परंतु थोरामोठ्यांचा गहजव त्याच्यावर होऊं लागला. मला वेदना झाल्या. गेले सहा सात महिने जवळ जवळ मी निवृत्तवत् होतो. पंढरपूरच्या उपवासाचीहि झालेली विटंबना मला सहन झाली नव्हती. आपण रामनाम म्हणत दूर रहावें असें वाटे. परंतु मी पुन्हां ओढला गेलों.

मी मुंबईत समाजवादी पक्षाचा निवडणूकप्रचार करूं लागलों. मी माझें सरळ अंतःकरण सर्वत्र ओतूं लागलों. समाजवादी पक्ष पत्रकें काढी, त्यांच्या सभा होत. परंतु कोठल्याहि वर्तमानपत्रांत त्यांना फारसें स्थान नसे. अनेक मालकांनी “खबरदार त्या समाजवाद्यांचें कांहीं लिहाल तर” अशा संपादकांना तंब्या दिल्या. सर्वत्र भांडवलशाहीचे वेढे राष्ट्रीय जीवनाला करकचून टाकीत आहेत. मी माझ्या बाळगोपाळ मित्रांना म्हटलें, “एखादें पत्र काढा. आजकाल दैनिकाशिवाय तरणोपाय नाही. मी खानदेशांत १९३८ मध्ये पै जवळ नसतांना काँग्रेस साप्ताहिक सुरू केलें. तसें येथें आपण करूं. सारे लेखक अवैतनिक. अंक खपवणारीं आपलींच माणसें. असे कष्ट करूं नि दैनिक सुरू करूं. सदैव अडचणींचे डोंगरच समोर उभे कराल तर कार्याला आरंभ कधींच होणार नाही. जा, सायंदैनिकाची सरकार-दरवारीं घोषणा करून या. त्यांची परवानगी आणा.”

पत्राचें नांव काय ? मीं म्हटलें “कर्तव्य.” निवडणुकींत नागरिकांचें

कर्तव्य काय तें सांगण्यासाठी तर हा आरंभ होत आहे. आणि कर्तव्याची जाणीव कोणाला आहे? कर्तव्य म्हणजे करायला योग्य तें. आज आपणांस कोणती गोष्ट करणें उचित, कोणती अनुचित याचें भान नाही. मोठी दृष्टि जणुं सार्वजनिक जीवनांतून गेली आहे. सारें जीवनच काळ्यावाजारानें भरलें आहे असें दिसतें. सर्वत्र बुजबुजाट आहे. नफेवाजीचा बुजबुजाट, जात्यधतेचा बुजबुजाट, अशा वेळेस “एष पन्था, नान्यः पन्था विद्यते अयनाय” असें जनतेस नम्रपणें परंतु निर्धारी वाणीनें सांगणें प्राप्त आहे. म्हणून आपल्या या पत्राचें नांव ‘कर्तव्य’ ठेवूं.

३० जानेवारी १९४८ च्या आधींच्या आमच्या या हालचाली. परंतु ३० जानेवारी हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अति कृष्ण दिवस ठरायचा होता. महात्मार्जीची ती पावनमंगल मूर्ति प्रार्थनेस निघाली. आणि गोळ्या झाडण्यांत आल्या. ज्या हृदयांत भूतमात्राविषयीं अपरंपार प्रेम नि करुणा याशिवाय कांहीं नव्हतें, ज्या हृदयांत प्रेमस्वरूप नि सत्यस्वरूप परमेश्वराची मूर्ति सदैव विराजत होती, त्या विश्वहृदयावर गोळ्या झाडण्यांत आल्या. महात्मार्जीनीं अंतकाला ते सेवामय हात जोडून अंतिम प्रणाम केला, त्या अंतकाच्या ठायींही त्यांना परम कृपालु भगवान् का दिसला? अमृताचा पेला देणारी, विषाचा पेला देणारी तीच जगन्माता. महात्मार्जीचा तो प्रणाम म्हणजे अद्वैताच्या अनुभवाचें परमोच्च प्रतीक होतें. पाव्हरीवावांना साप चावला. ते म्हणाले, “तो प्रभु आला आणि चुंबून गेला.” महात्मार्जींना अंतकाच्या हातांतील पिस्तुल प्रभुकृपेनें नि प्रेमानें थक्कवलेलें का दिसलें?

केवढा वज्राघात, केवढी भीषण आपत्ति! महात्मार्जींचा देहच नाही पडला तर जणुं भारताचें भाग्य, सौभाग्य पडलें! पुंजीभूत पुण्याई पडली. मानवता कोलमडली. उदात्त धर्म, शाश्वत सत्ये हीं जणुं पडलीं. तो प्रहार महात्मार्जींच्या हृदयावर नव्हता. तो विश्वाच्या हृदयावर होता. आज भारत दीनवाणा आहे. असें एकहि घर, एकहि झोंपडी भारतांत नव्हती जेथें अश्रु घळघळले नाहीत, हुंदके आले नाहीत, कंठ दाटला नाही, हृदय गहिवरलें नाही. लहान बालकापासून तों महामना धीरोदात्त पंडितजीपर्यंत सारे

रडत होते. काय करायचें ? रडायचें नाही तर काय ? राष्ट्राचा पिता गेल्यावर पोरानीं कोठवर धीर धरायचा ?

महात्माजींनीं राष्ट्र निर्माण केलें. हिंदी जनतेची माणुसकी त्यांनीं सिद्ध केली. आम्ही मरूं परंतु अन्याय सहन करणार नाही असें निःशस्त्र जनता बोलूं लागली. साऱ्या राष्ट्रांनै आफ्रिकेंतून यशस्वी होऊन आलेलें सिद्ध शस्त्र हातीं घेतलें आणि महान् नेत्याच्या नेतृत्वाखालीं अखेरचा चलेजाव लढा करून आज ब्रिटिश सत्ता दूर केली आहे. महात्माजींनींच राष्ट्रांत प्राण ओतला. स्त्रीपुरुषांत, मुलाबाळांत चैतन्य निर्मिलें. त्यांनीं कोळशाचे हिरे केले, दगडांचीं पारिजातकें केलीं, मृत्कणांचीं माणिकमोतीं केलीं. एक नव-राष्ट्रधर्म त्यांनीं सर्वांना दिल्या नेताजी सुभाषचंद्रांनीं आज्ञादेसना उभारतांना “ गांधीजी, तुम्ही राष्ट्राचे तात आहांत. आशीर्वाद द्या.” अशी परदेशांतून भक्तिपुरस्सर हांक मारली. आणि त्या परम थोर पित्यावरच एका मुलानें गोळ्या झाडल्या, आणि महात्म्यानें त्याला प्रेमानें प्रणाम केला.

महात्माजींच्या जीवनाला अनंत धारा होत्या, अनंत स्रोत होते. त्यांचें जीवन म्हणजे अथांग सागर. अनेक कर्मक्षेत्रांतून ते सिंहाप्रमाणें संचरत होते, सामर्थ्य देत होते, राष्ट्राला आकार देत होते. खादी, ग्रामोद्योग, वर्धा-शिक्षण, राष्ट्रभाषा, गोसंवर्धन, आहारशास्त्र, निसर्गोपचार,— एक का दोन, हा राष्ट्रपिता राष्ट्रांच्या अखिल संसाराची चिंता वहात होता. सरकारी रासायनिक खात्याकडे ते चिंच पाठवीत, निंबाचा पाला पाठवीत, घोळीची भाजी पाठवीत. यांत कोणतीं जीवनसत्त्वे आहेत ? असतील तर माझी गरीब जनता तीं भरपूर खाईल. सत्याचे प्रयोग करणारा हा सत्योपासक जनतेच्या हितमंगलाचेहि वारीक सारीक प्रयोग करी. त्यांना अमुक मोठे नि अमुक छोटे असें नसे. स्वातंत्र्याचे महान् संग्राम पुकारण्यापासून तों आश्रमांतील एखाद्या आज्ञाच्याची व्यवस्था लावण्यापर्यंतचीं सारीं कामें ते तितकींच पवित्र मानीत. त्या त्या वेळेस त्या त्या कर्मांत जणुं ते मुक्ति बघत. राष्ट्रांच्या अखिल जीवनाला अखंड भरपूर ओलावा देणारा महापुरुष गेला. ती कामधेनु गेली.

महात्माजी अखंड वर्धमान होते. क्षण न् क्षण कण न् कण शिजवून ते उत्तरोत्तर पुढे जात होते. वरळीला हरिजन वस्तीत राहू लागले, दिल्लीत भंगी वस्तीत राहू लागले. सारखे पुढे जाणे हे त्यांचे ब्रीद. तेथे ना विसावा, ना विश्रान्ति, ध्येय सदैव पुढेच जाई. आणि देशांत कत्तली सुरू झाल्या. महात्माजी वेदना-विव्दळ झाले.

ते नौखालीत अश्रु पुसायला गेले. त्या आगीत दुसरा कोण शिरता, धीर देता ? अनवाणी चालले, लांकडांवरून पडले. परंतु हा पुण्यात्मा सर्तीचे अश्रु पुशीत, दीनांची मान उंच करीत निघाला. आधी ते निराश झाले. घरांतून कोणी बाहेरच येईना. सर्वत्र भीति. शेवटी त्यांच्या बरोबरच्या सोबत्यांनी घरांतील मुलांना खेळायला बोलावले. आणि मुलें आलीं, खेळलीं ! चेंडू लंगोऱ्या खेळलीं. आणि एक दिवस तिरंगी झेंडा उभारून मुलांनीं गाणे म्हटलें. आणि थोड्या दिवसांनीं रघुपति राघव राजाराम म्हणत बालवीरांची निर्भय सेना निघाली. मुलांच्या पाठोपाठ घरांतील वडील मंडळी बाहेर पडली. ' येथे रामनाम कोण घेतो बघू ' असें मुस्लीम गुंड म्हणत. परंतु रामनामाचा जयघोष करीत ध्रुवप्रल्हादाचे वारसदार निघाले. मुस्लीम गुंड डोळे ताठ करून पाहू लागले. ते दिपले. त्यांच्यानें घाव घालवला नाही. त्या दिवशीं महात्माजींच्या डोळ्यांत अश्रु आले. आणि आशाहि फुलली. नौखालीची अमर यात्रा अद्वितीय ठरली.

पुढे देश स्वतंत्र झाला. परंतु फाळणी झाली. ती फाळणी स्वीकारतांना महात्माजींच्या हृदयाचे तुकडे झाले असतील. परंतु त्यांनीं परिस्थिति जाणली. पंडितजी, सरदारजी यांच्या पाठीमागे ते उभे राहिले. स्वातंत्र्य आलें. देश दुखंड झाला. पुढे पंजाब बंगालच्या सीमा उद्घोषित्या गेल्या. आणि निर्वासितांचे प्रचंड लोंढे इकडून तिकडे, तिकडून इकडे येऊं लागले. आणि द्वेष मत्सरांचे लोळ पेटले. खाटिकखाना सुरू झाला. भारतमातेचीं शेंकडों वषें एकत्र गुण्यागोविंदानें राहणारीं मुलेंबाळें एकमेकांचे गळे कापूं लागलीं. हरहर ! स्वातंत्र्याची किंमत शेवटीं अपरंपार प्राणदानानें, निष्पाप बलिदानानें चुकवावाच लागते का ? पाकिस्तानचें स्वातंत्र्य नि हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य दोघांसाठीं अपरंपार अश्रूंची नि रक्ताच्या नद्यांची किंमत दिली गेली.

स्वातंत्र्य आलें नि सभोंवतीं अंधार दाटला. तिकडे कलकत्यांत पुन्हां आगी पेटल्या. महात्माजी धांवले. आपल्या जीवनाचा अमृतकुंभ घेऊन ते उभे राहिले. तपस्येची शान्तिधारा ओतूंग लागले. उपवास सुरू झाला. त्यांच्यावर हि हल्ले झाले. परंतु चमत्कार झाला. कलकत्ता शान्त झालें. भारताचें तोंड फुललें. आणि दिल्ली शान्त करायला गांधीजी धांवले. दिल्ली नवराष्ट्राची राजधानी. येथें राष्ट्राची नाडी, राष्ट्राची अन्नू; येथें राष्ट्राचा प्राण, येथें राष्ट्राची प्रतिष्ठा. महात्माजी आले. निर्वासितांत ते जात. त्यांच्या शिष्या-शापांना ते सोडीत आणि त्यांचे अश्रु पुशीत. धीर सोडूं नका, प्रभूवर विसंवा; सरकार शक्य तें सारें करिलि. तुम्हीहि आशें उठा. हातपाय हालवा. स्वच्छता आणि नवप्रकाश अंधारांत आणूं या. महापुरुष सांगत होता, परंतु अस्मान् फाटलें होतें.

महात्माजींना अनन्त वेदना होत होत्या. ते पाकिस्तानांत जाऊं इच्छित होते. परंतु दिल्ली शान्त झाल्याशिवाय कसे जाणार? त्यांनीं उपवास आरंभला. सारें जग स्तिमित झालें. अवाक् झालें. जाणार का गांधीजी? ही शेवटची का पूर्णाहुति? परंतु पुन्हां प्रकाश आला. जनतेनें अटी मंजूर केल्या. उपवास सुटला. महापुरुष अनंदला. 'मी आतां पाकिस्तानांत जाईन' म्हणाला. परंतु पाकिस्तानवाल्या कांहीं मंत्र्यांनीं उपवासाची स्तुति केली तरी गांधी-जींना "पाकिस्तानांत या" असें प्रेमस्नेहाचें आमंत्रण मात्र दिलें नाहीं.

उपवासाच्या वेळींच गांधीजी मरोत असें तेंथें येऊन कोणी ओरडत. पुढें तर एक बाँब फेंकला गेला. परंतु दूर पडला. त्या वेळेस महात्माजी म्हणाले, "बाँब फेंकणारा समोर येऊन उभा असतां मी कसा वागलों असतो, प्रभु जाणे. परंतु तोंडावर मरतांना स्मित असावें, मारणाऱ्या-विषयीहि प्रेम असावें असें वाटतें." आणि पुन्हां काळ गुपचूप पाठो-पाठ आला.

काळ गुपचूप आला. गोडसे यांच्या रूपानें आला. तुमच्या आमच्या सर्वांच्याच हृदयांत लपून बसलेली धर्मान्धता व जात्यंधता त्याच्या रूपानें महात्माजींवर गोळी झाडायला उभी राहिली. पूज्य विनोबाजी म्हणाले त्या-

प्रमाणें प्रभूच्या मनांतच वापूंना न्यायचें आलें असेल. महात्माजी नेहमी म्हणत, “ माझी आवश्यकता संपल्यावर एक क्षणहि परमेश्वर मला ठेवणार नाही. ” गोडसे याचें निमित्त करून प्रभूनें पन्नास वर्षे अहोरात्र चंदना-प्रमाणें सेवेंत झिजणारा आपला महान् पुत्र आपल्याजवळ नेला. भारत पोरका, निराधार झाला.

नौखालीच्या वेळेपासून महात्माजींचा आत्मा जणूं अधिकच वेगानें विश्वाशीं एकरूप होऊं पहात होता. ‘सर्वत्र अश्रु नि आपत्ति, रक्त नि संहार. या लहान देहांत राहून मी कोणाचे अश्रु पुसूं ? कोणाला जवळ घेऊं ? देह फाडून हा आत्मा व्यापक होऊन सर्वांच्या भेटीला जावा, सर्व निर्वासितांच्या दुःखाशीं एकरूप व्हावा’ असें का त्यांना वाटे ? त्यांच्या तोंडावर वेदना असे. तोंडावर मुक्त पुरुषाचें स्मित असलें तरी त्या स्मितांत अनंत करुणा असे. अखेर अखेर त्यांना का देहबंधन ओढें वाटूं लागलें ? आंतला आत्मा विश्वरूप व्हायला अधीर झाला ? पाकिस्तानांतच काय, सर्व जगभर जेथें जेथें दुःखी निराधार आहेत, त्यांच्याशीं मिळायला का अधीर झाला ? पू. विनोबाजी स्वर्गीय जमनालालजींच्या निधनप्रसंगी म्हणाले, “ जमनालालजींचें मन वाढत होतें. त्यांचा आत्मा वाढत होता. तो शरीरांत मावेना. शरीर फाडून मोकळा झाला, विश्वाशीं मिळाला. ” महात्माजींचें असें का झालें ? गोडसे निमित्त झाला. जणूं टिचकी. मारावी, त्याप्रमाणें त्या परम-मंगल देहकलशावर गोळ्या आल्या. देहाचा पडदा फाटला. महात्माजींचा महान् आत्मा विश्वाला मिठी मारायला मोकळा झाला. त्यांनीं मारेकऱ्यालाहि प्रणाम केला. त्या वेळची त्यांची मनःस्थिति कोणी सांगावी ? महात्म्यांच्या अनंत जीवनांत नि अनंत मरणांत कोण बुडी घेणार ?

महात्माजी गेले. परंतु ते हृदयाहृदयांत आहेत. त्यांनीं पेटवलेला, उजळलेला प्रकाश जगाला, भारताला सदैव मार्गदर्शन करील, ऊब देईल, फुलवील, आनंदवील. आपण दुःख मनांत गिळून त्यांची शिकवण भारतीय जीवनांत सर्वत्र पेरायला उठूं या. जात्यंधतेच्या विषारी वातावरणांन बापूंचा बळी घेतला. गोडसे मुस्लीमद्वेषाच्या संप्रदायाचें प्रतीक होता. परंतु आपल्या

देशांत नाना द्वेष मत्सर आहेत. मुस्लीमद्वेष आहेत, जातिद्वेष आहेत. आपण सारेच एका अर्थी मारेकरी आहोत. माझ्यामध्ये जातीयतेचें लेशमरहि विष नाही, असें किती जणांना म्हणतां येईल ? तुमच्या आमच्या मनांतील जातीयतेची पुंजीभूत मूर्ति म्हणजे गोडसे. गोडसे तुमच्या आमच्या सर्वांच्या हृदयांत आहे. तो दूर करणें हें आतां कर्तव्य आहे. शत्रु हृदयांत आहे. तेथें त्याला ठार करा. जातीय भावना, प्रान्तीय भावना यांचा सुकाळ आहे. प्रान्तीयता नि जातीयता विसरून जाऊं तेव्हां नवाहिंद राष्ट्र उमें राहिल. तेव्हांच महात्माजींचें या देशांतील महान् कार्य पुरें होईल. त्यांचा आत्मा आनंदेल.

महात्माजींच्या पूज्य स्मृतीस स्मरून हें 'कर्तव्य दैनिक' या विचारांचा अखंड पाऊस पाडील. जातीयवृत्ति नष्ट करणें आणि लोकशाही समाजवाद आणणें हीं दोन ध्येयें माझ्यासमोर आहेत. जातीयतेच्या बुज-बुजाटांत समाजवाद फुलणार नाही; आणि समाजवादी दृष्टि आल्याशिवाय जातीपाती नष्ट होणार नाहीत. दोहोंचा अविरत प्रचार मी आणि माझे मित्र करूं. प्रभु शक्ति देवो. आम्हीं नीट प्रेमानें वागूं, विचारानें नि प्रामाणिकपणें लिहूं, बोलूं; नम्र परंतु निर्भय असूं तर महात्माजींचाहि आम्हां घडपडणाऱ्या लेकरांस आशीर्वाद मिळेल. आम्हांला कर्तव्याची तीव्रतेनें जाणीव होवो हीच महात्माजींच्या चरणीं नि प्रभुचरणीं विनम्र प्रार्थना.

अखंड क्रान्तिकारी महात्मा

महात्माजी हे सदैव वर्धमान होते. एकानें म्हटलें आहे कीं, महात्माजीं-सारखा अखंड विकासमान पुरुष जगांत दुसरा नाही. त्यांनीं आपलें जीवन ठोकळेबाज कधीं केलें नाही. आपल्या अनुयायांना कल्पनाहि नसेल असें ते एकदम उद्घोषित. अनुयायी चकित होत. ते ठराविक चाकोरीतून जाणारे. गांधीजी असें करतील असें नव्हतें वाटलें असें हे मागून म्हणावयाचे ! गांधीजींच्या या वर्धिष्णु जीवनाची निकटवर्तीयांसहि फारशी जाणीव नसे.

१९२८ मध्ये कलकत्ता काँग्रेसला पंडित मोतीलाल अध्यक्ष होते. तेथें तरुणांचा नि वृद्धांचा खटका उडाला असता. परंतु महात्माजी तरुणांना म्हणाले, “ एक वर्षभर थांबा. एका वर्षाच्या आंत त्रिटिशांनीं सत्ता न दिली तर मी राष्ट्रव्यापक लढा पुकारिन. ” तरुण शान्त झाले. कारण तो गांधीजींचा अविचल असा निर्धारी शब्द होता.

आणि कांहीं महिन्यांनीं वर्ष संपणार होतें. लाहोरची बैठक जवळ येत होती. अध्यक्ष कोणाला करायचें ? महात्माजींनीं विचार करून तरुण जवाहरलालजींचें नांव अध्यक्ष म्हणून सुचविलें. सर्वांनाच तें मनांत पसंत होतें असें नाही. जवाहरलाल तडफदार, समाजवादी विचारसरणीचा. राष्ट्र खड्ड्यांत तर नाहीं नेणार ? अशी जुनाटांना क्वचित् शंका आली. महात्माजींनीं लिहिलें, “ जवाहर स्फटिकाप्रमाणें निर्मळ आहे. राष्ट्र त्याच्या हातांत सुरक्षित आहे. ” महात्माजींनीं जवाहरलालजींची निवड केली. कारण राष्ट्राची नाडी ते जाणत होते. वर्षाची मुदत संपणार होती. स्वातंत्र्याचा उग्र सत्याग्रही लढा पुकारावा लागणार होता. अशा वेळेस तरुणांच्या गळ्यांतील ताईत, नवयुगाचें आशास्थान, त्यागी नि तेजस्वी असा जवाहर अध्यक्ष झाला तर सारें राष्ट्र उचंबळेल, तरुण संस्फूर्त होतील; ही गोष्ट या राष्ट्रधुरंधरानें ओळखली. सहानुभूतिमय प्रतिभा महात्माजींच्या जवळ अनन्त

होती. म्हणून अनुदार वृत्तीच्या इतरांना जें सुचत नसे, पचत नसे, वा रुचत नसे, तें गांधीजींना सुचे, रुचे, पचे. जवाहरलालजींचें नांव सुचविण्यांत त्यांची अखंड क्रान्तिकारी वृत्ति दिसून येते. ते काळाबरोबर पुढें जाणारे होते. तरुणांच्या बरोबर राहण्यांत, त्यांना संयम शिकवून पुढें नेण्यांत त्यांना परम आनंद वाटे.

आज तशीच क्रान्तिकारक वेळ आली होती. देश दुखंड झाला, परंतु मुक्त झाला. वेदना असली तरी छातीवरचें सहा हजार मैलांवरचें परकी प्रचंड दडपण दूर झालें होतें. देश स्वतंत्र झाला तरी अनंत आपत्तींमुळें तसें वाटेना. एक प्रकारचा उत्साह, आनंद दिसेना. कांहीं तरी क्रान्तिकारक करणें जरूर होतें. काँग्रेसचा कायापालट करणें जरूर होतें. वर्षानुवर्षे काँग्रेसमध्ये कामें केलेले प्रान्तोप्रान्तींचे लोक, परंतु थोडी शिथिलता येत होती. गांधीजींना पत्रें येत होती कीं काँग्रेस भ्रष्ट होत चालली. जनतेच्या आकांक्षा वाढलेल्या. शेतकऱ्यांना जमीन हवी होती. कामगारांना मान उंच व्हावी अशी इच्छा होती. ' ज्या काँग्रेसच्या द्वारा मी स्वातंत्र्याचे लढे केले, त्या काँग्रेसचें स्वरूप मलिन झालेलें मी कसे पाहूं ? ती निष्प्राण होत चालली तर मी कशी पाहूं ? तिच्यावरील जनतेची श्रद्धा भंगली तर तें केवढें दुःख ? ' असे विचार महात्माजी करीत असतील. स्वातंत्र्य मिळाल्यावर काँग्रेसनें एक सेवकांचा संघ-सत्ताहीन संघ म्हणून रहावें असें त्यांना पूर्वापासून मनांत वाटे. आजहि वाटे. परंतु या क्षणीं तें शक्य नव्हतें. तेव्हां काँग्रेसमध्येच नवरंग ओतावा, नवप्राण ओतावा असें त्यांना वाटलें आणि म्हणून दिल्लीला त्यांनीं आचार्य नरेंद्र देव यांना अध्यक्ष करा असें सुचविलें. सत्य कथा लोकांना माहीत असेल वा नसेल. आचार्यजींचें नांव सुचविल्यावर जयप्रकाशाविप्रयीं उल्लेख निघतांच मौन असल्यामुळें त्यांनीं लिहून दाखविलें, " दोघे मला सारखेच प्यारे आहेत."

वर्किंग कमिटींत अशा गोष्टींचें कांहीं टांचण नसतें. महात्माजींनीं सुचविलें, पंडितजींनीं पाठिंबा दिला, विरोध कोण करणार ? दोन मिनिटें सारें शान्त होतें. परंतु महाराष्ट्रांतील महान् सेवक श्री. शंकरराव देवांनीं विरोध

करण्याचें थोर नैतिक धैर्य दाखविलें. ते म्हणाले, “समाजवादी पक्ष हा अल्पसंख्य पक्ष आहे. त्या पक्षाचा अध्यक्ष निवडणें हें लोकशाहीला धरून नाही.” एकानें विरोध दाखविण्याचें धैर्य दाखविल्यावर दुसऱ्यांनींही दाखविलें. सरदार स्तब्ध होते. त्यांचें कार्य दुसऱ्यांनीं धीर दाखवून पार पाडलें. शेवटीं मंडळी उठली. सरदारजींच्या गटानें राजेन्द्रबाबूंना गळ घातली. ते शेवटीं होय म्हणाले. ते गांधीजींकडे गेले व म्हणाले, “सारे म्हणतात तर कसें नाकारूं ? आशीर्वाद द्या.” अशा रीतीनें महात्माजींची क्रान्तिकारक इच्छा चाकोरीतून जाणाऱ्या लोकांनीं हाणून पाडली. त्यांना लोकशाही आठवली. आजवर पद्धत होती कीं, गांधीजी बहुतेक ज्याचें नांव सुचवीत वा ज्याच्या नांवाला संमति देत तो अध्यक्ष निवडला जाई. तेथें पक्षोपपक्षांच्या बलाचा प्रश्न नसे. आणि लोकशाहीचें व्यापक स्वरूप काय ? तुमचे काँग्रेसचे सभासद म्हणजे का राष्ट्र ? कोट्यवधि इतर जनता आहे. त्यांना जयप्रकाश अध्यक्ष झाले असते तर नवीन तेज मिळालें असतें. आपल्या आशा-आकांक्षांचें प्रतीक काँग्रेसच्या अध्यक्षपदीं आहे असें पाहून त्यांचे डोळे निवाले असते, ते नाचले असते. कोट्यवधि जनतेची नाडी ओळखून जनतेची बेदिली ऐकून त्या व्यापक लोकशाहीच्या दृष्टीनें गांधीजी सांगत होते. परंतु ती दृष्टि अधिकारारूढ चाकोरीतून जाणाऱ्या लोकांना मानवली नाही. महात्माजी काय करणार ? ते अलीकडे पुष्कळदां म्हणत, “मी अनेक गोष्टी सांगतो. माझे कोण ऐकतो ?”

महात्माजी असे दिव्यदृष्टि पुरुष होते. अखंड पुढें पाहणारे, पुढें जाणारे. ज्या समाजवादी पक्षाच्या हातीं सूत्रे घावीं असें ते म्हणाले, त्या पक्षावर आज महात्माजींचा महान् आवाज शान्त होतांच चारी दिशांतून आगीचा वर्षाव होत आहे. ‘तुम्ही नि कम्युनिस्ट एकच, तुम्हांला सत्ता हवी आहे. असे आडवाटेनें कां येतां ? महात्माजींचें नांव मध्यें कां आणतां ? असें विविध गालिप्रदान करण्यांत येत आहे. श्री. जयप्रकाशसारखा निर्मळ, दिलदार, धाडसी, त्यागी, विश्वास टाकणारा, ध्येयार्थी नि गरिवांचें स्वराज्य आणण्यासाठीं तडफडणारा दुसरा कोण दाखवणार ? त्यांना सत्तेची अभिलाषा नाही. पक्षांतहि ते म्हणत असतात, “मला साधा सभासद असू दे.

कशाला मला मुख्य चिटणीस वगैरे करतां?' ते कमालीचे निरहंकारी आहेत. दिल्लीला त्यांनी पत्रक काढलें म्हणून त्यांच्यावर कोण गजहव ! आगगाडी-तून येणाऱ्या नानासाहेब गोऱ्यांच्या तिकिटांचा नंबर सी. आय. डी. विचारतो. समाजवाद्यांच्या पाठीमागे तुमचे हेर डोळ्यांत तेल घालून आहेत. आणि गोडसे विमानांनी जातो येतो, त्याची कांहीं दखल ? थानुतुरमातुर करून उत्तर देण्याची ही गोष्ट नाही. संघ वगैरेपेक्षां यांना समाजवादी शत्रु वाटतात ! अरेरे ! आणि त्या समाजवादी पक्षाच्या प्रमुखाला अध्यक्ष करा म्हणून गांधीजी म्हणत होते. असो. महात्माजी तर गेले. ती अखंड क्रान्तिकारी शक्ति गेली. तो वर्धमान महात्मा गेला. आतां काँग्रेस म्हणजे सरदारशाही जमाना होणार यांत शंका नाही. समाजवाद्यांना कदाचित् काढूनहि टाकण्यांत येईल. सरदार तसें सूचक अर्थानें बोललेहि. त्यांना काढून टाकतां यावें म्हणून ही हल्लींची समाजवाद्यांवरील तुफान स्वारी. म्हणून कम्युनिस्ट नि तुम्ही एकच आहांत असा फॅसिस्टी खोटा प्रचार. शंभर वर्तमानपत्रें शंभरदां एकच गोष्ट सांगुं लागलीं म्हणजे जनतेला तें खरें वाटूं लागतें, आणि समाजवादी पक्ष फॅसिस्ट ठरवल्यावर मग त्याला घालवून देण्याचा मार्गहि सोपा होतो.

महात्माजी म्हणत जवाहर माझा वारसदार आहे. परंतु जवाहर नामधारी राजे आहेत. सत्ताधारी सरदार आहेत. तेव्हां महात्माजींचा खरा वारसदार आज समाजवादी पक्षच ठरतो. आणि त्यालाच ते शेवटीं आशीर्वाद देत होते. तो देतां देतां ते गेले. आपण त्यांचें कार्य पुरें करूं. महात्माजींनीं आपल्या स्वराज्याच्या कल्पनेंत म्हटल्याप्रमाणें आर्थिक विषमता दूर करणें, सामाजिक विषमता दूर करणें, धार्मिक विषमता दूर करणें, आणि कोणत्याही स्वरूपांतील लोकशाही आली तरी तें अहिंसेचें सार्वभौम बंधन पत्करून सर्वांना आपापल्या विचारांचा प्रसार करायला स्वातंत्र्य असणें, असें लोकशाही समाजवादी रचनेचें महात्माजींचें ध्येय होतें. तें पुरें करणें हें समाजवादी पक्षाचें काम आहे. नवयुग निर्मू पाहणाऱ्या, चाकोरीतून बाहेर पडूं पाहणाऱ्या सर्वांनाच जड जरठ बुद्धीच्या नि सत्तेच्या आसनांवर बसल्यामुळे तेंच बसून राहायचें आलस्य ज्यांच्या अंगीं आलें आहे, नवीनांना जागा

करून देऊं असें म्हणण्याची उदारता ज्यांना नसते, अशांकडून नेहमींच शिव्याशाप, अपमान सारें सहन करावें लागतें. या साऱ्या सरदारचमूच्या कलकलाटांतून श्री. जयप्रकाश राजहंसप्रमाणें धीरगंभीर राहून आपला पक्ष लोकशाही समाजवादी रचनेकडे नेत राहतील. ते संयमानें परंतु वेगानें त्या ध्येयाकडे झेंप घेतील. त्यांना अखंड क्रान्तिकारी महात्मार्जीचा नि जनता-जनार्दनाचा आशीर्वादच मिळत राहिल.

आणि म्हणून जनतेनें सदैव याच प्रामाणिक पक्षाला संपूर्ण पाठिंबा द्यावा अशी माझी अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना आहे. समाजवादी पक्षाचा जय म्हणजे सत्याचा, श्रीदरिद्रीनारायणाचा जय !

राष्ट्रसेवादलावरील बंदीचें राष्ट्रीय सप्ताहांतील महान् पुण्यकार्य

पुण्यां रात्री राष्ट्रसेवादलावरील बंदीची बातमी हातीं आली. सरकारी प्रसिद्धि खात्याकडून पांच तारखेचें पत्र आहे. सहा तारखेस तो अमर राष्ट्रीय सप्ताह कालपासून सुरू झाला. त्यांत राष्ट्रीय उभारणीचीं पुण्यकर्म करायचीं असतात. या राष्ट्रीय सप्ताहांत मुख्यत्वे दोन गोष्टी करा, अशी काँग्रेसच्या अध्यक्षांनी सूचना केली होती. गांधी राष्ट्रीय स्मारकनिधि जमविणे आणि जातीयतेचें वातावरण नाहीसे करून सर्वत्र सलोखा नि बंधुभाव उत्पन्न करणे. या त्या दोन गोष्टी. महाराष्ट्रांत, मुंबईत, वेळगांवकडे राष्ट्रसेवादल जातीयता दूर करण्याचें महान् कार्य करीत आहे. त्या सेवादलावरहि बंदी घालून मुंबई सरकारने जातीयता दूर करणाऱ्या एका थोर संस्थेस मूटमाती दिली आहे. गेलीं सात वर्षे हें सेवादल सर्व देशभर जातीयतेचे विषारी वारे पसरवणाऱ्या संघीय संघटनेस तोंड देत आहे. महाराष्ट्रांत साठ सत्तर हजार नवतरुण, राष्ट्रीय वृत्तीचे, जातीयता न बाळगणारे उभे केले. ठायीं ठायीं संघाच्या लोकांकडून मार खाल्ला, डोकीं फोडून घेतलीं. परंतु अहिंसेचें स्वतःचें ब्रीद कधीं सोडलें नाहीं. राष्ट्रसेवादलाचे महाराष्ट्रावर अपार उपकार. एक नवीन पिढी निर्माण केली. पुण्याच्या एका शिविरांत मार्गें सिंध, युक्तप्रान्त, बिहार, मद्रास, येथूनहि स्वयंसेवक शिकायला आले होते. सिंधमध्ये सेवादलाच्या शाखा संघीयांचा मार लाऊनहि सुरू केल्या. मद्रासलाहि संघटना उभी केली. संघानें देशभर जें विषमय वातावरण निर्मिलें होतें, त्याला पायबंद हें थोर सेवादल घालीत होतें. तें सेवादल आज काँग्रेस-मंत्री मार्तीत मिळवीत आहेत. केवढें राष्ट्रप्रेम, देशभक्तीचें केवढें थोर कर्म ! मुरारजी, प्रणाम, तुम्हांस अनंत प्रणाम !

सेवादलाच्या कार्याचा इतिहास लिहूं तर रामायण होईल. उन्हाळ्यांत कांहीं ठिकाणीं सेवादल सैनिक पाणी भरीत. कॅलंप्यासारख्या सार्थीत सफाई करीत, टोंचण्याची व्यवस्था करीत. पुरांत, आगींत सर्वांच्या आर्षी

धांव घेत. कोठें त्यांनीं रस्ते दुरुस्त केले, गांवांतील पडकीं देवळें नीट केलीं; त्यांनीं वाचनालयें काढलीं, ग्रामसुधारसमित्या स्थापिल्या, रुग्णोपचारी उपकरणें ठेवलीं. हिंदुमुसलमानांच्या दंगलींत त्यांनीं प्राण धोक्यांत घातले. नाशिकला दुकानांतील माल रस्त्यांत फेंकला जात असतां सेवादल सैनिक तेथें निर्भयपणें जाऊन तीं लुटालूट थांबविते झाले. मी किती इतिहास सांगूं? अस्पृश्यतानिवारणासाठीं शेंकडों व्याख्यानें त्यांनीं दिलीं, हजारों सध्या गोळा केल्या, सहभोजनें केलीं. सेवादलांत अनेक मुसलमान तरुणहि कार्य करीत आहेत. सेवादल म्हणजे राष्ट्राची मूर्ति, राष्ट्राची आशा. महात्मा-जिंचीं ध्येयें प्रत्यक्षांत कोणी आणीत असेल तर सेवादल होय. त्या ध्येयांनाच अधिक उत्कटपणें आचरतां यावें म्हणून तें स्वतंत्र झालें. महात्माजींच्या वधानंतर महाराष्ट्रांत, कोल्हापुराकडे दंगल माजली. मुंबईतहि थोडी अशान्ति होती. मुंबईतील कित्येक चाळींतील लोकांना वांचवण्याचें श्रेय सेवादलाला आहे. अनेकांना त्यांनीं सुरक्षितपणें पांचवळें. पुण्यास ढमढेरें वगैरेंच्या घरांच्या आगी विद्धवायला सेवादल सैनिक उभे राहिले, आणि गडहिंग्लजच्या बाजूला संघाच्या कार्यकर्त्यांवर जनता धांवून गेली असतां त्याला पाठीशीं घालून एका सेवादलाच्या वीरानें स्वतःच्या छातीवर लाठीचे धाव घेतले. त्यानें संघाच्या कार्यकर्त्यांचें प्राण वांचवले. सेवादलाचा तो वीर रक्त ओकत दवाखान्यांत पडला. सेवादलाच्या कामगिरीसारखी उज्ज्वल, उदात्त, जातिधर्मनिरपेक्ष सेवा कोणाजवळ आहे? परंतु आज बक्षीस काय मिळत आहे? संघाच्या लोकांनीं सेवादलास अनेक ठिकाणीं मारहाण केली. प्रत्यक्ष महात्माजींच्या वधाचेंहि त्यांच्यावर पाप. तरीहि महात्माजींच्या ध्येयास अनुसरून संघाच्या कार्यकर्त्यांना वांचवायला सेवादल सैनिक स्वतःच्या प्राणांची ढाल करतात. मुरारजी, बाळासाहेब, हें धैर्य कोठें बघाल, महात्माजींच्या ध्येयाची ही कृतिमय पूजा कोठें कोठें पहाल? आणि जी संस्था असे धडे देते तिला राष्ट्रीय सप्ताहाच्या पहिल्याच दिवशीं बंदी घातलीत? प्रणाम, तुमच्या या दिव्य भव्य कर्माला अनंत प्रणाम!

शिरीषबाळ, नंदुरवारला तूं सेवादल चालवीत असस. तूं बंदुकीसमोर उभा राहिलास. ज्या तुझ्या निष्पाप बलिदानानें सेवादल बंदनाहें झालें,

तेंच आज बंद केलें जात आहे. बाळ, स्वर्गांतून तूं अश्रु टाळूं नकोस. महाडच्या कमलाकरा, तूंही सेवादलांतील बाळ. आईवापांना तूं शेवटचें पत्र लिहून ठेवलेंस. झेंडा खालीं कर तुला म्हणाले. तूं म्हणालास, “खालीं करण्यासाठीं हातीं नाहीं घेतला.” तुला गोळी घालण्यांत आली. सेवादलास तूं बलिदानानें वाढवलेंस. तें तुझें थोर सेवादल आज गाडलें जात आहे. वार्ड नको वाटून घेऊं बाळ. आणि तो सेवादलांतील इस्माईल.

तो मुस्लीम तरुण. तोहि चलेजाव लढ्यांत गोळीबारांत पडला. इस्माईल, रडूं नको. अल्ला सारें भलें करील. कुल्याचा तो प्रभाकर ! मुसलमानानें सुरा मारला तरी त्याच्या द्वेषाची भाषा मरतांना न बोलतां माझें सेवादल, सर्वांना जवळ घेणारें सेवादल, असें म्हणत तो गेला ! प्रभाकर, तूं जातीय ऐक्याची मूर्ति होतास. तूं सेवादलाजवळ तो ध्येयवाद शिकलास. परंतु ज्या सेवादलाचें स्मरण करीत तूं प्राण सोडलास तें आज मार्तीत पुरलें जात आहे. रडूं नको, संतापूं नको. आम्ही धीरगंभीर रीतीनें सारें साहूं. स्वर्गांत तूं अस्वस्थ नको होऊं. किती तरी तेजस्वी मुलें, मुली माझ्या डोळ्यासमोर येतात. जमखंडीस हरिजन वस्तींत जाऊन हरिजन मुर्लीची वेणीफणी करून त्यांचें प्रेम जिंकून सेवादलाची तेथें शाखा चालवणाऱ्या त्या मुली ! परंतु तें सेवादल आज मुरारजी सत्य अहिंसेला स्मरून मार्तीत मिळवीत आहेत. केवढें सत्कर्म ! मुरारजींना तें किती शोभून दिसतें !

सेवादल पक्षातीत आहे. काँग्रेसला तें आपलें बाहुलें बनवायचें होतें. थोर ध्येयांना आचरण्यासाठींच सेवादल स्वतंत्र झालें. तेव्हांपासून श्री. शंकरराव देव, श्री. स. का. पाटील यांचा सेवादलावर राग. स. का. पाटील तर येरवड्यापासून म्हणत होते कीं सेवादल काँग्रेसच्या हुकमतीखालीं न आलें तर मी त्याचीं पाळेंमुलें खणून काढीन. परंतु सेवादलाची ध्येयनिष्ठा, सेवा, पाटलांच्या आंगठ्यांनाहि पुरून उरली. तें मरेना. तेव्हां राष्ट्रीय सत्ताहाच्या आरंभदिनीं कायद्याचा बडगा म्हणून तें गतप्राण करण्यांत येत आहे. आज शंकरराव देवांना कृतार्थ वाटेल, आज स. का. पाटील मनांत पेढे वाटतील. जातीयतेचें विष दूर

व्हावें, राष्ट्रपुरुषाच्या अंगांतील हा विषदाह शान्त व्हावा म्हणून “आपण सारे एक” हा रामनामाचा नवा मंत्र राष्ट्रास शिकवणाऱ्या राष्ट्रसेवादलाला नष्ट करू. पहारणें म्हणजे जातीयतेच्या राक्षसाला अमृतप्रदान करणें होय. आमच्या काँग्रेस मंत्र्यांना जातीयता हवी आहे वाटतें ? तीं तुमचीं काँग्रेस दलें आतां तुफानी प्रचार करणार आहेत वाटतें ? अरे, राष्ट्रीय सत्ताह घेणार म्हणून मुंबईतील राष्ट्रसेवादलांतील सैनिकांनीं परीक्षा सांभाळून, मिलमधील कामें करून, पांच हजार “जातीयता नष्ट करा” हे सुंदर पोस्टर्स मुंबईभर चिकटवले. कोणीं केलें हें काम ? पाटलांच्या काँग्रेसदलानें ? राष्ट्रीय ऐक्याचीं गाणीं, जातीयता नष्ट करा हीं प्रतीके, सारा प्रचार, सेवादलाचे हजारों सैनिक करीत असतात. त्याला बंदी घालून सरकारनें काय मिळवलें ? जरा म्हणावें अंतःकरण शोधा. काँग्रेस पक्ष म्हणजे संपूर्ण सत्य नव्हे. इतरत्रहि सत्य आहे, सेवा आहे, अहिंसा आहे, जातिधर्मनिरपेक्ष थोर वृत्ति आहे. तुमच्या काँग्रेस-जवळहि नाही अशी निष्ठा सेवादलाजवळ आहे. त्याला बंदी घालण्यानें तुम्हां सर्वांचें खरें स्वरूप मात्र प्रकट झालें. परवां प्रेस कॉन्फरन्समध्ये श्री मुरारजी म्हणाले, वाईट असेल तें दडपायलाच पाहिजे. परंतु सेवादल का वाईट होतें ? महाराष्ट्रभर जातीय ऐक्याचा, अस्पृश्यतानिवारणाचा संदेश विचारानें, उच्चारानें, आचारानें ज्या संस्थेनें सतत दिल्या ती संस्था का वाईट, पापरूप ?

सेवादलास मारणें म्हणजे महात्माजींना मारणें आहे. कारण सेवादल ज्या गोष्टींसाठीं महात्माजी तडफडत होते त्या गोष्टी आचरत होतें, अहिंसक रीतीनें प्रचार करणाऱ्या सर्वांस मोकळीक असावी असें महात्माजी म्हणत. परवां विनोबाजीहि तसेंच म्हणाले. सेवादलाहून या ध्येयानें जाणारी दुसरी कोणती संस्था आहे ? आणि ती संस्थाहि रद्द ठरवली गेली ? अरेरे ! केवढा हा सरकारी अधःपात, केवढी ही क्षुद्र दृष्टि !

मी तर वेचैन आहे. वाटतें कीं जेथें थोर ध्येयवादी निर्मळ संस्था मार्तांड गाडल्या जातात तेथें जगायचें तरी कशासाठीं ? वाटे, या काँग्रेसी वृत्तीचा निषेध करून मरून जावें. परंतु मरून काय ? या सेवादलाच्या हजारों मुलां-मुलींबरोबर मलाहि दुःखवेदना अनुभवूं दे. सेवादलांतील मुलांमुलींनो, सुस्कारे नका सोडूं. रडूं नका, संतापूं नका, उतावीळ नका होऊं. प्रिय

एस्. एम्., किती संयमानें तुम्ही सेवादल चालवीत होतांत. सेवादल हें तुमचें बाळ, आज तुम्हांला अपार दुःख होईल. अन्तर्प्रान्तीय शिबिर ध्यावें म्हणून धडपडत होतांत. तुम्हांला हे कोठें जागाहि मिळूं देत नव्हते. परंतु आतां साराच खेळ संपला. मी तरी तुम्हांला काय सांगूं ? सेवादल म्हणजे साक्षा प्राण असें मी म्हणत असें. आज मला निर्जांव वाटत आहे.

सेवादलांतील निर्भय मुलांनो, तुमच्या संस्थेचें नांवच सेवादल. तुम्हां सर्वांना एकत्र यायला, जमायला, विचारविनिमय करायला, नवविचार शिकायला समजा बंदी केली तरी व्यक्तिगत सेवेची बंदी नाही. जटायूचा प्राण त्याच्या पंखांत होता. तुमचा प्राण सेवेंत आहे. तुम्ही सेवा करीत रहा. आतां मैदानावर तुम्हाला जमतां येणार नाही. चाळीचाळींत गाणी गा. प्रत्येक सेवादल-सैनिक स्वयंपूर्ण सेवादल संस्था होऊं दे. एक सेवादल संस्था मारली गेली. आतां तुम्ही साठ सत्तर हजार संस्थारूप व्हा. जेथें वसाल, उठाल, तेथें आपलीं ध्येयें प्रचारा, संदेश द्या, सेवा करा. म्हणा “सेवादल माझ्या हृदयांत आहे. तें कोण मारूं शकेल ?” मास्तूच्या हृदयांत राम होता. तुमच्या हृदयांत सेवेचा राम असूं दे. हातांत सेवेचें काम असूं दे. सर्वत्र मैत्री जोडा. अस्पृश्य बंधूंत जा. आतां मैदानावर सारे नाही जाणार. आतां जा एकेकटे सर्वत्र. नव मैत्री जोडा. आपल्या चाळी साफ करा. नळाच्या मोऱ्या साफ करा. संडास साफ करा. आतां तुमची सायंकाळ चाळींतील सेवेंत जावो. सेवा हीच कवाईत, सेवा हाच खेळ, समजलें ना ? फूल कुस्करल्यानेंच त्याचा सुगंध दरवळतो. तुमच्या संस्थेचा सेवारूप सुगंध अधिकच सुटो. जातीयता नष्ट करावयाचे पोस्टर्स लावा. जातीय ऐक्याचीं गाणीं सर्वत्र न्या. प्रतिज्ञापत्रकावर सव्या ध्या. आपलें ध्येय व्यक्तिगत जीवनांत कृतीनें आणा. सेवादल आतां मैदानांत न दिसलें तरी चाळीचाळींत, घराघरांत, वर्गावर्गांत सर्वत्रच दिसूं दे. तुम्ही सारे मूर्तिमंत सेवादल बना. मी तुम्हांला अधिक काय सांगूं ? तुमचे पुढारी, एस्. एम्.-सारखे मार्गदर्शक सांगतील तसें वागा. समतोल रहा. हेहि दिवस जातील. सत्तेचा अमरपट्टा, सत्तेचा ताम्रपट कोणालाच कायमचा नसतो. आणि सक्ती करून,

कायद्याच्या जोरावर स्वतःच्याच संस्थांचा पसारा मांडून जे सत्ता ठेवू पहातील, ते तर लौकरच सत्ताभ्रष्ट, पदभ्रष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. काँग्रेस-मंत्र्यांनी तुम्हांला शापरूप ठरविले तरी महात्माजींचा महान् आत्मा तुम्हांला आशीर्वादच देत असेल, भारतमाता तुम्हांला आशीर्वादच देत राहील.

दासनवमीचा संदेश

आज दासनवमी. समर्थ रामदासस्वामींच्या पुण्यस्मरणाचा आजचा दिवस. त्यांच्या संदेशाची आज अधिकच आवश्यकता आहे. समर्थांचा, श्रीशिवछत्रपतींचा काळ डोळ्यांसमोर आणा. समर्थांनीं हिंदु-स्थानभर हिंडून महाराष्ट्र ही कर्मभूमि ठरविली. त्यांत पुनः सातारा जिल्हा ठरविला. महाराष्ट्रस्वराज्य आणिल अशा त्यांना आशा. त्यांनीं महाराष्ट्रभर आणि हिंदुस्थानभर मठ स्थापिले. मठाच्याद्वारा विचारजागृति केली. प्रत्येक मठांत ग्रंथालय असे. विशेषतः रामकथेचा, रामोपासनेचा, मारुतीच्या उपासनेचा संप्रदाय त्यांनीं सुरू केला. राम म्हणजे देवांना सोडवणारा. रावणाला दूर करणारा. तरुण बुद्धिमान् मुलें हाताशीं धरून त्यांना विवेक वैराग्याची दीक्षा देऊन समर्थांनीं वातावरण उभें केलें. श्रीशिवछत्रपति आणि त्यांचे ध्येयार्थी संवगडी उभे राहिले. “ जो तो बुद्धीच सांगतो । करंटे मिळाले सर्वे ” अशा प्रकारची परिस्थिति होती. लोकांना खायला नव्हतें. स्वकीय नि परकीय गुंड जनतेस छळीत होते. अशा प्रतिकूल वातावरणांत परम पराक्रमी शिवाजीमहाराज उभे राहिले. जनतेंतील तरुण त्यांच्याभोंवतीं उभे राहिले. महाराष्ट्रांतील ध्येयवादी नवीन पिढी जातपात विसरून महान् नेत्या-भोंवतीं गोळा झाली. ब्राह्मण, प्रभु, मराठे, सारे एका ध्येयानें पेटले. एवढेंच नव्हे तर महाराष्ट्रांतील मुसलमानहि शिवछत्रपतींच्या भोंवतीं उभे होते. समर्थांनीं सांगितलें, “ मराठा तेतुका मेळवावा ” या चरणाचा अर्थ काय ? समर्थांनीं येथें जो मराठा शब्द योजिला तो सर्व महाराष्ट्रीयान्स उद्देशून आहे. समर्थांची, शिवबांची दृष्टि मोठी होती. आपण आज मराठा म्हणतांच विशिष्ट आडनांवें समजतो. सारे महाराष्ट्रीय ते मराठे ही विशाल भावना सतराव्या शतकांत होती. म्हणून चारी बाजूंस पातशाह्या असूनहि श्रीशिव-प्रभूंना जनतेचें स्वराज्य निर्मितां आलें. शिवाजीमहाराज व त्यांचे सहकारी आपल्यापेक्षां विचारानें पुढें होते. समर्थांनीं स्वराज्य पाहिलें. किती

त्यांना आनंद झाला. महाराष्ट्राला त्यांनी “आनंदवनभुवन” या नावाने गौरविले. त्यांनी स्वराज्यसंवर्धनाचा संदेश दिला. संकुचित राहू नका, व्यप वाढवा. प्रयत्न म्हणजेच देव.

“व्यापासारखे वैभव”

“यत्न तो देव जाणावा”

“घालून अकलेचा पवाड। व्हावे ब्रह्मांडाहून जाड।

“तेथे कैचे आणले द्राड। करंटेपण।।”

“उत्कट भव्य ते ध्यावे। मिळमिळीत अवघेचि टाकावे।।”

इत्यादि तेजस्वी शिकवण समर्थानी दिली. राज्य गरिवांचे. राजा जणू संन्यासी. लोकांना खायला नाही, असे समर्थ कळवून सांगतात. श्रीशिव-छत्रपतींनी ‘खबरदार गरिवांना छळाल, लुटाल तर’ अशी आज्ञापत्रे प्रसिद्धिली. असा तो स्वराज्याचा महान् काळ होता.

पुढे स्वराज्याचे साम्राज्य झाले. परंतु जनतेला हे साम्राज्य आपले वाटेले अशी नीति ठेविली पाहिजे होती. अटकेवर झेंडा लागला. तिकडे बंगालवर दरारा बसला. म्हैसूरकडची नंदनवने आम्ही आपलीही केली. परंतु समर्थानी त्या वेळेस महाराष्ट्रापुरते राजकारण होते म्हणून मराठा तेवढा मेळवावा असे घोषवाक्य दिले. मात्र पुढच्या अठराव्या शतकांत हिंदु मात्र मेळवावा एवढेच नव्हे तर हिंदी मात्र मेळवावा असे ब्रीदवाक्य देणारा महापुरुष हवा होता. पहिल्या बाजीरावास ही दृष्टि होती. छत्रसालाविषयी बाजीरावास किती प्रेम. दिल्लीचा बादशहा मुसलमान असला तरी तो हिंदी मुसलमान आहे, या देशांतील आहे. बाहेरून नादीरशहा स्वारी करून आला, तर बाजीराव आपण होऊन दिल्लीपतीच्या रक्षणार्थ निघतो. आम्ही भांडू. परंतु बाहेरचा आक्रमक आला तर आम्ही येथे एक अशी दृष्टि पहिल्या बाजीरावाची होती. परंतु अशा विशाल दृष्टीचा अन्य दिसत नाही. एकाच मराठेशाहीचे शिंदे आणि होळकर राजपुतान्यांत दोन अलग रजपूत पक्षांस मिळतात आणि खंडण्या घेतात. एका शासन

संस्थेचे सरदार दोन परस्परविरुद्ध राजांच्या बाजूला जाऊन उभे कसे राहतील ! आमची दानत, न्यायबुद्धि गेली. आम्ही का रजपुतांस आपसांत झुंजवावें ? आम्ही सर्वांस एकत्र आणलें पाहिजे होतें. आम्ही मराठे साम्राज्यवादी नाही. आम्ही तुम्हांस स्वातंत्र्य द्यायला आलों आहोंत. आपण सारे एक. सारे हिंदु एक. मुसलमानहि गुण्यागोविंदानें वागतील तर तेहि आपलेच. आपण सारे हिंदी एक असा महान् मंत्र कोणी दिला नाही. नानक, कबीर, चैतन्य वगैरे संतांनीं भेद कमी करून राम रहीम एक असा प्रचार चालविला. परंतु राज्यकर्त्यांना ती विशाल जाणीव नव्हती. पुढें पुढें थोडी आली होती. गायकवाड मोहरम साजरा करीत. हैदर दसरा साजरा करी. हिंदु-मुसलमान एकमेकांच्या धर्मांला, सणांना, दैवतांना मान देऊं लागले होते. हैदरानें गोवध-बंदी केली टिपूनें संस्कृत ग्रंथालय स्थापिलें. परंतु पुढें इंग्रज आले. भेदनीति सुरू झाली. आपण त्या नीतीला बळी पडलों. आपण जातींच्या डबक्यांत पुनः घुसलों. आणि आज तीच शोचनीय स्थिति आपली आहे.

भारत दुखंड झाला आहे. हिंदुस्थानचा जो एक महान् भाग राहिला आहे, त्यांत तीस कोटि लोक अजून आपण आहोंत. आपण सारे एक होऊं. या. उत्कट भव्य तें घेऊं या. सुदैवानें सारे धर्म या आपल्या भागांत आहेत. हिंदु, मुसलमान, शीख, ख्रिश्चन, पारशी, सारे आपण येथें आहोंत. सारे मिळून आपण हिंदी आहोंत.

कोणी विचारलें तुम्ही कोण, तर 'मी हिंदी' असें उत्तर पटकन् ओठावर आलें पाहिजे. खरें म्हणजे आपण मानव आहोंत. महर्षि सेनापतींनीं "माझी जात मानव, माझा धर्म मानवधर्म" असें खानेसुमारीच्या वेळस उत्तर दिलें होतें. हेंच थोर उत्तर आपण सर्वांनीं दिलें पाहिजे. मनुस्मृतीचें खरें नांव "मानवधर्म स्मृति" असेंच आहे. ज्या सूत्रावरून ही स्मृति रचली गेली त्या सूत्रास "मानवधर्मसूत्र" अशी संज्ञा होती. हिंदुधर्म हें दुसऱ्यांनीं दिलेलें नांव आहे. इराणी लोक 'स'चा 'ह' उच्चार करीत. सिंधु नदीला ते हिंदु नदी म्हणत. सिन्धूच्या तीरावरचें ते हिन्दु. गुजराती भाषेंत हा 'स'चा 'ह' दिसतो. साबू हाबू, सांजे हांजे, असे दोन्ही प्रयोग

ते करतात. आपल्या घर्माचें नांव मानवधर्म किंवा सनातन धर्म असें होतें. सनातन म्हणजे बाबा 'वाक्यं प्रमाणं' मानणारा नव्हे तर "सनातनो नित्य नूतनः।" कालानुसार बदल करणारा, सदैव ताजा, वर्धमान असा धर्म होता. सर्व-संग्राहक होता. म्हणून तो मानवधर्म होण्याच्या लायकीचा आहे असें विवेकानंदांनी सांगितलें.

भारतीय बंधु-भगिर्नानो, अतःपर ही थोर दृष्टि घ्या. मानवधर्माची दीक्षा घ्या. सर्वत्र सांगतांना मी हिंदी असें म्हणा. शाळेंत दाखल होतांना अमुक जात, तमुक जात असें म्हणूं नका. हिंदी एवढें म्हणा. फार तर पुढें धर्म अमुक असें सांगा. शिक्षणांतील सोयी, मागासलेल्या जातीचें नांव सांगितलें म्हणजे मिळतात. परंतु स्वराज्यांत जो जो गरीब आहे त्या सर्वांनाच लाभो, सोय मिळो. गरिबी ओळखूं या. जात विसरूं या. एका महान् मानवधर्माचे उपासक होऊंया. मानव प्रेमाच्या सिंधूंत डुंबूंया.

महात्माजी स्वतःला हिंदु धर्माचे म्हणवीत. परंतु त्यांचा अद्वैती हिंदुधर्म सर्वाविषयी सहिष्णुता, सहानुभूति दाखवी. धर्म म्हणजे भक्तिप्रेमाचें, भ्रातृभावाचें अमृत देणारी माता. माता येथून तेथून साऱ्या पवित्र. खरा मातृपूजक सर्व मातांना मान देतो. खरा धर्मप्रेमी सर्व धर्मांना आदरितो. आज अशा सहिष्णु धर्मशीलतेची अत्यन्त आवश्यकता आहे. समर्थ सांगतात की, भांडखोर, द्राड करंटेपणा टाकून, विश्वासास मिठी मारणारे व्हा. सारे हिंदी एक होऊन जगाशीहि मिळून राहा. सर्व मानवजातीच्या सुखदुःखाशीं एकरूप व्हा. हिंदी जनतेची नाडी एक होऊन ती पुन्हा मानवजातीशीं एकरूप होवो. महात्माजी जगाचे झाले तसे आपण होऊंया. समर्थांचा संदेश कालानुसार वाढवून आपण वागूं तर आपलें राष्ट्र समर्थ होईल, महान् होईल, वैभवशाली होईल.

आज तर समर्थांचा आत्मा व्यथित असेल. त्यांच्या चाफळ गांवीं घरे उध्वरत आहेत. आनंदवनभुवन आज आक्रोशभूमि, क्रन्दभूमि आहे. माणसें जिवंत जाळलीं गेलीं. इंग्रजांनीं नाना नांव आहे एवढ्यावरून ५७ सालीं शेंकडों लोक फांशी दिले. आज गोडसे आडनांव आहे म्हणून जिवंत माणसें जाळलीं जात आहेत. हिंदु, मुसलमान, इंग्रज, जर्मन, जपानी कोणी असोत,

सर्वांच्या ठिकाणीं पशुता आहे. वृकव्याघ्ररीस आपण क्षणांत बनतो. कोठलें स्वराज्य, कोठलें आनंदभुवन ! आपणांस साधी मानवता अजून शिकावयाची आहे. भाई मानवेन्द्रनाथ राँय अनेक क्रांत्या पाहून, अनेक पक्ष बघून शेवटीं मानवधर्माच्या उपासनेवर आले. सारे वर्गाविग्रह, सारे द्वेषमत्सर दूर वा. आधीं मानवता शिका. मानव बनून थोर न्यायासाठीं झगडा. सर्वांना भावना आहेत, सुखदुःखे आहेत. आत्मा सर्वत्र आहे; हें आधीं ओळखूं या. समर्थ म्हणाले—

“ आपणांस चिमोटा घेतला । तेणें जीव कासावीस झाला ।
आपणावरून दुसऱ्याला । ओळखीत जावें ॥ ”

बंघुभगिनीनो, मनें मोठीं करा. पशुता नको. या भूतभूमीला शोभेंस वागा. थोरांचे तुम्ही वारसदार. ज्ञानेश्वर-तुकारामाचे, समर्थ-शिवबांचे, लोकमान्य-महार्ज्यांचे वारसदार. मानवतेला कलंक नका लावूं. भारत आनंदाचें नंदनवन करा; आणखी काय सांगूं ?

जयप्रकाशांचा अहवाल

जयप्रकाशजीचा अहवाल घोंरोदात्त आहे. “समाजवादी पक्षाचें घोरण अकरणात्मक असतें, घटनापरिषदेंत आलांत नाहीं, आतां कां कुरकुर ? इत्यादि आक्षेपांचें त्यांनीं खंडन केलें आहे. विधायक कामांत आम्हीं गोडी घेतली नाहीं ही चूक झाली असें त्यांनीं प्रांजलपणें कबूल केलें आहे. महात्मार्जांची सर्वांत मोठी देणगी म्हणजे नैतिक मूल्यें. आपण ती दृष्टि सोडतां कामा नये. हुकुमशाही नको. साधनें शुद्ध असावीत. डाव्यांची एकजूट म्हणजे कोणाची ? कम्युनिस्टांशीं शक्यच नाहीं. ते रशियाचे हस्तक आहेत. पंचमस्तंभी आहेत. नेहरू-सरकार उखडायला ते तयार आहेत. दुसरे डावे आहेत. ते स्टॅलिनचे पुजारी नसले तर आणखी कोणाचे असतात. म्हणून नुसते डावे एवढें म्हणून भागत नाहीं. ध्येय, तंत्र, साधनें, नैतिक मूल्यें या बाबतींत तरी एकवाक्यता हवी. सत्तेच्या राजकारणापासून दूर असावें. विधिमंडळांतील कामापेक्षां सेवेचें काम महत्त्वाचें मानावें.” अशा प्रकारच्या धीरगंभीर आणि प्रांजळ विचारसरणीनें हा अहवाल भरलेला आहे. समाजवादी पक्षाचें हें उपनिषद् आहे. त्यांच्या अहवालाचा सारांश पुढें देत आहें.

“हें ऐतिहासिक अधिवेशन आहे. समाजवादी पक्ष नवीन पाऊल टाकणार. ज्यामुळें राष्ट्रीय राजकारणाला निराळा रंग चढणार अशा प्रसंगीं मी थोडें सिंहावलोकन केलें तर अप्रस्तुत होणार नाहीं. पक्ष स्थापून चौदा वर्षे झालीं. पक्षाची सभासदसंख्या कमी असली तरी आज दुसऱ्या नंबरचा तो सर्वांत मोठा राजकीय पक्ष आहे. पक्ष स्वतंत्र असला तरी स्वतंत्र म्हणून आपण राजकीयदृष्ट्या आजपर्यंत वागलों नाहीं. राजकीय दृष्ट्या आपण आपलीं

मते फक्त काँग्रेससमोर मांडीत असूं. लोकांना वाटे हे नुसते टीका करणार आहेत. यांचे धोरण नकारात्मक असते. आम्ही अल्पसंख्य असल्यामुळे तसे भासे. आमचे धोरण नकारात्मक नसे. देशासमोरील प्रत्येक महत्त्वाच्या प्रश्नावर पक्षाचे विधायक धोरण असे. १९३४ पासून काँग्रेस विधिमंडळाकडे ओढली गेली. छायामय विधिमंडळांपासून फार आशा नका ठेवू, लढ्याची तयारी करा, असे पक्ष सांगे. पंडित नेहरूंचेहि तेंच मत होते. 'मंत्रिमंडळे घेऊं नका', आम्ही ३७ सालीं म्हटले. पंडितजींचाहि तोच अभिप्राय होता. आम्ही मंत्रिमंडळविरोधी समितीहि स्थापली होती. रफि अहमद आणि मिनु मसानी तिचे चिटणीस होते. आम्ही मंत्रिमंडळे घेतलीं तें बरें केले नाही असे आजहि मला वाटते. कारण काँग्रेसमध्ये त्यामुळे सत्तेचे राजकारण बळावले, जें आजहि काँग्रेसला मारक ठरण्याचा संभव आहे. असो. आपण काँग्रेसमध्ये डावे म्हणून अल्पसंख्य होतो. पुष्कळदां काँग्रेसशीं मतैक्य असे. विशेषतः राष्ट्रीय लढ्यांत आपण सर्व पणाला लावीत असूं. टीकाकार या सत्याकडे दुर्लक्ष करतात. तडजोडीच्या राजकारणाला आपण आळा घालीत असूं. काँग्रेसमध्ये समाजवादी वातावरण आम्ही निर्माण केले. आज प्रत्येकाला समाजवादी म्हणवून घेण्यांत अभिमान वाटतो. ह्याचें श्रेय समाजवादी पक्षास आहे. आपल्यावर एक खरा आक्षेप आहे. आपण विधायक कार्यं क्रांतिकारक नाहीं असे समजून दूर राहिलों, ती चूक झाली. त्या अनुभवानें आपण संपन्न झालों असतो. काँग्रेसबाहेर किसान, कामगार यांच्यांतही आपण काम करीत होतो. ट्रेड युनियनमध्ये एके काळीं आपणच प्रभावी होतो. आपण ट्रेड युनियनचें काम स्वातंत्र्याच्या लढ्यामुळे फार करूं शकलों नाहीं. परन्तु आतां आपण जोरांनें तें काम करीत आहोंत. राष्ट्रीय मजदूर संघाच्या सांप्रदायिक धोरणामुळे कम्युनिस्टविरोधी इतर कामगारशक्ति आपणच एकत्रित करूं शकूं. शेतकरी चळवळीमध्येहि आपण अशी अखिल भारतीय संघटना उभारायला हवी. विद्यार्थी नि स्वयंसेवक चळवळीचाहि विचार हवा. स्वयंसेवक चळवळी अलग न ठेवतां अखिल राष्ट्रीय करा. विद्यार्थ्यांनीं कम्युनिस्टांच्या एकीच्या घोषणांनीं फसूं नये. समाजवादी पक्ष-सभासदांनीं विद्यार्थी काँग्रेसमध्ये गुंतूं नये. विद्यार्थ्यांनीं समाजवादी संघ स्थापून अभ्यास करावा, पक्षाचें कांहीं नियमित काम करावें.

पक्षाच्या स्थापनेपासून या ऐक्याच्या घोषणांनीं आपलें अपार नुकसान झालें आहे. आज पुन्हा डाव्यांच्या एकीची भाषा ऐकूं येत आहे. हिंदुस्थानांत आज दंगल आहे. तिचें बीं '४२ च्या मोडतोडी चळवळींत आहे, असें कोणी म्हणतात. ही फार सोपी कारणमीमांसा झाली. हिंदुस्थानांतील यादवी ही योजनापूर्वक आहे. तिचीं पाळेंमुळें समाजवादी राजकारणांत आहेत. जागतिक युद्धें, संकुलसत्ता, मानव्यांतील विस्कळीतपणा या सर्वांमुळें ही यादवी आहे.' ४२ च्या आंदोलनाकडेहि कांहीं अल्प आरोप जाईल. असो; आजच्या राष्ट्रीय जीवनांत नैतिक मूल्येंच नाहीत. सर्वत्र सत्तेचें राजकारण, लांचछुचपत, वशीला यांचें साम्राज्य आहे. असें कां ? सर्वत्र जातीयता कां दिसते ? याचें कारण अहिंसा नि सत्य तोंडभर बोलणारे पुष्कळ होते, परंतु मनापासून तसे कोणी नव्हते, नाहीत. यापेक्षां उघड हिंसा बरी. मी हिंसेचें समर्थन करीत नाही परंतु तिच्याहि नैतिक मर्यादा आहेत ! हिंसेमुळें धोका येतो तर दांभिक अहिंसेनें, दांभिक सत्यानें अधिकच येतो.

आमच्यावर एक आरापे आहे कीं, तुमची अटकळ चुके, धोरण चुके. ब्रिटिशांशीं करार होणार नाही, पुन्हा लढा येईल असें तुम्ही म्हणत आसां. परंतु करार झाला, लढा करावा लागला नाही. चुकलें कीं नाही तुमचें ? तुम्हांला वाटलें कीं, घटनासमिति हिंदी घटना बनवणारा सार्वभौम संस्था होणार नाही. परंतु चुकलांत कीं नाही ?

काँग्रेसनें मूलभूत, प्राणमय तत्त्वाचा त्याग केला नसता तर करार झाला नसता. हिंदुस्थानची फाळणी काँग्रेस कधीहि स्वीकारणार नाही अशी आम्हांला श्रद्धा होती. जिना-वेव्हेल कारस्थानें पाहून तरी काँग्रेस पुन्हा बनवासी होईल असें वाटत होतें. फाळणी काँग्रेसनें मानली नसती तर अखंड भारत नि स्वातंत्र्य यासाठीं लढाच करावा लागला असता. स्वयं-निर्णयाचें तत्त्व त्या त्या प्रान्तांना असावें असें समाजवादी पक्षहि म्हणे. परंतु आधीं ब्रिटिशांनीं जावें, मग जनमत घ्यावें असें आमचें म्हणणें असे. काँग्रेसनें फाळणीच स्वीकारली असें नव्हे तर जें स्वातंत्र्य स्वीकारलें तेंहि अपूर्ण होतें. असें असून समाजवादी पक्षाचें धोरण खोटें ठरलें म्हणणें यांत

न्याय नाही, प्रांजळपणा नाही. काँग्रेस ध्येयच्युत झाली नसती तर समाजवादी पक्षाच्या म्हणण्याप्रमाणे लढ्याशिवाय उपाय नव्हता.

तुम्हांला आतां पस्तावा होतो घटना समितींत न आल्याचा, असे म्हणून आम्हांला कोणी हिणवतात. सत्तेची राजकारणे खेळणाऱ्यांना दुसरेहि आपल्यासारखे आहेत असे वाटणे स्वाभाविक आहे. आम्ही घटनासमितीवर बहिष्कार घातला याचे वाईट नाही वाटत. ब्रिटिशांजवळ केलेला करार आम्हांस माहीत नव्हता. त्यांतील कांहीं भाग उचलणें, कांहीं धिक्कारणें म्हणजे तो पराकाष्ठेचा संघिसाधुपणा झाला असता. मुस्लिमांनीं घटनासमितीवर बहिष्कार घालतांच ब्रिटिश करार फाडून जनतेनें निवडलेल्या खऱ्याखुऱ्या घटनासमितीची घोषणा आपण केली पाहिजे होती. ती घटनासमिति क्रान्तिकारक झाली असती. ब्रिटिश सत्तेला अखेरचे आन्हान देती. अशा सार्वभौम खऱ्याखुऱ्या प्राणमय घटनासमितीशीं समाजवादी पक्षानें संपूर्ण सहकार्य करून तिचे निर्णय अमलांत यावेत म्हणून पुरेपूर जबाबदारी घेतली असती. परंतु अशानें यादवी येईल असे सांगण्यांत आलें. पाकिस्तान स्वीकारून आपत्ति टळेल असे त्यांना वाटलें. परंतु पुढच्या घडामोडी काय झालें तें सांगतच आहेत. स्वस्तांत सत्ता घ्यायला गेलों परंतु केवढाल्या वेदनांतून जात आहोंत, अश्रूंची, रक्ताची, किंमत देत आहोंत तें इतिहास सांगत आहे. असे असूनहि आम्हीच शहाणे असे म्हणून स्वतःची पाठ थोपटून घेणारे लोक पाहिले कीं विस्मय वाटतो. समाजवादी पक्षानें चुका केल्या आहेत. परंतु ब्रिटिशांबरोबरचें धोरण आंखण्यांत त्यानें कधीं चूक केली नाही. पक्षाचीच भूमिका योग्य होती असे सांगायला आजहि मला अभिमान वाटतो.

आतां पुढें काय ? हा प्रश्न म्हणजे काँग्रेसमध्ये राहायचे कीं नाही हा आहे. कांहीं दिवसांपूर्वी या प्रश्नासंबंधीचें माझे मत मी प्रसिद्धिलें होतें. परंतु नंतर आणखी घडामोडी झाल्या आहेत. राष्ट्रीय समेची नवीन घटना झाली आहे. आज आणीबाणीच्या परिस्थितीतहि काँग्रेस संयुक्त आघाडी करायला तयार नाही. ती राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठीं लढणारी, सर्वांना जिच्याठायीं निष्ठा, ती काँग्रेस संपली. आतां काँग्रेस एक पक्ष होणार. खरें म्हणजे काँग्रेस हें नांवहि

या पक्षानें सोडायला हवें होतें. तें थोर नांव पक्षांच्या राजकारणांनीं कलंकित कां करावें ? तेव्हां पक्षाला काँग्रेस सोडल्याशिवाय गतिच नाही. शिवाय आज विरोधी पक्षाचीहि जरूर आहे. ती जरूर अधिकच वाढत आहे. समाजवादी पक्षानेंच विरोधी पक्ष म्हणून उभें रहावें.

महात्माजी होते तोंवर नागरिक स्वातंत्र्याची खात्री वाटे. परंतु आतां हुकुमशाही सर्वेकष सत्तेचे घोके आणखीच वाढतील. सरकारांत आजचीं माणसें आहेत तीं व्यक्तिशः चांगलीं आहेत. देशाची सेवा करायची त्यांना इच्छा आहे. परंतु त्यांच्यांतील थोडेसे लोकशाहीचें पुरस्कर्ते असले तरी इतरांना लोकशाहीचें सुवेरसुतक फारसें नाही. तें जुनें राज्यंत्र जनतेची पर्वा न करणारें तसेंच आहे. ब्रिटिश गेले, परंतु नोकरशाही आहे.

पूर्वी काँग्रेस जनतेची सदसद्विवेकबुद्धि होती. परंतु आज काँग्रेस नि सरकार एकरूप आहेत. जनतेच्या हक्कांचें ती रक्षण करूं शकत नाही. सरकारला पाठिंबा हेंच जणुं तिचें काम !

आज परिस्थिति भीतिदायक आहे. विधायक टीकेलाहि अवसर नाही. आकाशवाणी वगैरे प्रचारसाधनें सरकार पक्षासाठीं उपयोगीत आहे. राजकीय कार्यकर्त्यांची चळवळ दडपली जात आहे. राष्ट्रीय मजदूर संघानें सांगावें आणि कामगार कार्यकर्त्यांस गिरफ्तार करावें असें चाललें आहे. सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या कायद्याचा दुरुपयोग होत आहे. सरकारी शिक्षकांसहि राजकारणांत ढवळाढवळ करूं नका असें सांगण्यांत येतें. समाजवादाकडे जातांना अधिकाधिक लोक सरकारी नोकरींत येणार त्यांना कां राजकारणांत भाग घेतां नाही येणार ? असें होईल तर मग सर्वेकष हुकुमशाहीच आली असें होईल. एकपदी सरकार होईल. विरोध सारा दडपूं पाहाल तर फॉसिझम् येणार. अशा परिस्थितींत समाजवादी पक्षच प्रभावी विरोधी पक्ष म्हणून काम करील असें म्हटलें तर त्यांत आत्मप्रौढी नाही. अतःपर काँग्रेस सोडून स्वतंत्र वागणेंच इष्ट नि अपरिहार्य आहे. यामुळें जबाबदारीहि अपार येते. अनेकांना दुःखहि होईल. आणीबाणीच्या परिस्थितींत हातांत हात घ्यायचे कीं दूर व्हायचे असें कोणी खेदानें म्हणतील. आपण अशांना निश्चित केलें पाहिजे. आपल्या देशाला अजून पार्लमेंटरी

पद्धतीचा परिचय नाही. विरोधी पक्षांतील लोकशाहीपण अवगत नाही. काँग्रेस ब्रिटिश सरकारचा विरोध करी तसा कांहीं आमचा विरोध नाही. ब्रिटिशांची पाळोमुळें दूर करायला काँग्रेस लढली. लोकशाहीत तो मार्ग विरोधी पक्षाचा नसतो. लोकशाहीत अधिकारारूढ सत्ताधारी नि पक्षविरोधी पक्ष, दोघांची राष्ट्राविषयीं अभंग निष्ठा असते. राष्ट्रीय आणीबाणीत पक्षांचें स्वातंत्र्य राखून ते एकत्र येतात, राष्ट्रसेवा करतात. लोकशाहीत विरोधी पक्ष अराष्ट्रीय म्हणून तर नाहींच मानला जात; उलट सत्तारूढ पक्षापेक्षां अधिक चांगली सेवा पाहणारा म्हणून मानला जातो. आपण लोकांना शिकवण दिली पाहिजे कीं, काँग्रेसला विरोध करणें म्हणजे राष्ट्राला विरोध करणें नव्हे. त्याचा अर्थ एवढाच कीं कांहीं धोरणांस-योजनांस विरोध; आणि लोकशाही मार्गानें सत्तारूढ पक्ष दूर करणें एवढाच अर्थ. देशासमोर संकटें आहेत. समान ध्येयाच्या कार्यकर्त्यांनीं सहकारानें तोंड दिलें पाहिजे. काँग्रेस व समाजवादी पक्ष यांच्यांत साम्य पुष्कळ आहे. जातिधर्मनिरपेक्ष लोकशाहीवर दोघांचा विश्वास आहे. देशांतील इतर कोणत्याहि पक्षापेक्षां काँग्रेस नि समाजवादी पक्षच एकमेकांस अधिक जवळचे आहेत. समाजवादी पक्ष राष्ट्र नि लोकशाहीच्या रक्षणार्थ प्रतिगामी नि जातीय शक्तीशीं लढायला सदैव सज्ज असेल. भशा कार्यांत काँग्रेसशीं सहकार्य आनंदानें करील. शब्दापेक्षां कृतीनें च हें आपण देशाला पटवूं. आपण काँग्रेसपासून दूर होत आहोंत. तेथें थोर थोर मित्र आहेत. वैयक्तिक भक्तिप्रेम नाहींसें नाहीं होणार. आपण बाहेर काम करीत असलों तरी त्यांचे हात आपण बळकट करूं. विरोधी पक्ष म्हणून काम करून त्यांचें ओढें हलकें करूं.

पाश्चिमात्यांकडे प्रतिपक्षीयास नामोहरम करतांना वाटेल त्या साधनांचा अवलंब करतात. केवळ असत्य प्रचार, लांचलुचपतच नाहीं तर खुनापर्यंत पाळया जातात. गेल्या कांहीं महिन्यांत अशा गोष्टी तिकडे झाल्या आहेत. प्राचीन काळापासून राजकारणांत नीतीला स्थान नाहीं असें म्हणणारा एक पक्ष आहे. परंतु सर्वेकष हुकुमशाह्या आल्यापासून, स्टॅलिन, हिटलर यांचीं तंत्रें आल्यासून व्यापक प्रमाणावर या दुष्ट नीतीचा अवलंब केला जाऊं

लागला. रशियांत स्टॅलिनी तंत्राचा विजय झाल्यापासून, मार्क्सिझममध्ये नैतिक मूल्यास जागा नाही असे वाटू लागले आहे. परंतु मी स्पष्ट सांगतो की, समाजवादी पक्ष तरी नीतीला परमोच्च जागा देईल, साधनांच्या शुद्धीला महत्त्व देईल. माणसाला नुसते खायला प्यायला मिळून नाही भागणार; तो उदार, सुसंस्कृत, दयाळूहि हवा. चांगले खायला प्यायला असलेल्या पशुसम मानवांचा समाजवाद आम्हांला नको.

महात्माजींनी अनेक देणग्या राष्ट्रास, जगास दिल्या. परंतु नैतिक मूल्यांची साधनशुद्धीची त्यांची परम थोर देणगी होय. दिवसेंदिवस माझी खात्री पटत आहे की, शुद्ध साधनांनीच थोर ध्येय मिळत असते, मिळवावे. परवां मी नैतिक मूल्यांवर भर दिला म्हणून आजहि पुन्हा सांगतो की, खुनी असत्यमय वागणाऱ्यांच्या समाजांत, जेथे दया, सहिष्णुता, भ्रातृभाव, उदारता नाही, अशा समाजांत राहायला मला आवडणार नाही. मनुष्य जन्मतःच चांगला नसेल. परंतु शिक्षणाने तो होईल. म्हणून अन्नवस्त्राची जनतेची तरतूद करित असतांना थोर नैतिक ध्येयांची स्फूर्तिहि आपणांजवळ असावी.

सत्तेचे राजकारण हाहि एक प्रश्न आहे. मला एवढेच सांगायचे आहे की, सत्तेच्या राजकारणाला महत्त्व असले तरी सेवेचे कार्य अधिक महत्त्वाचे आहे. पक्षाला उद्यां सत्ताहि हातीं जनतेने दिली तरी ध्यायला उभे राहिले पाहिजे. परंतु आपल्या पक्षांत सत्तेच्या राजकारणाला महत्त्व न येवो; सेवासंघटन करणाऱ्यांचीच अधिक प्रतिष्ठा राहो.

महात्मा गांधी आणि कार्ल मार्क्स-दोघांचीहि इच्छा विशुद्ध लोकशाही निर्माण करण्याची होती. दळूहळू ही लोकशाहीच पूर्णत्वाला जाऊन सरकारहि नामशेष व्हावे असे त्यांना वाटे. म्हणून आपल्या पक्षांतसुद्धा अशीच माणसे तयार व्हावीत की, जो कोण कोणत्या अधिकारावर आहे हे पहात बसणारीं न होतां समाजसेवेचे कोठले तरी क्षेत्र-मग तो व्यवसाय संघटनेचा असो की पंतप्रधानकीचा असो—निवडले की नाही ते पाहतील. कार्यकर्त्यांच्या विविध चळवळींतूनच विशुद्ध लोकशाही अवतरेल. आपणांवर

इतःपर सर्वांचीच नजर कडक राहणार. म्हणून विधायक कार्याखेरीज इतर सर्व वावडें असें समजून आपण कामास लागू तरच समाजवादी लोकशाहीचें ध्येय साध्य होईल.

‘ डाव्यांची एकजूट. ’ याचाहि बराच ‘ पुकार ’ चालला आहे. या प्रश्नास दोन बाजू आहेत; (१) कम्युनिस्ट पक्षाशीं एकजूट व (२) इतर डाव्यांशीं एकजूट. कम्युनिस्टांशीं एकजूट करण्याच्या प्रश्नावर आपल्या पक्षाचें मत स्पष्ट आहे. जगांतील घटनांनीं तें आंखून दिलें आहे. कम्युनिस्ट रशियाचे हस्तक म्हणून वावरत आहेत हें झेकोस्लोव्हाकियामधील घटनांनीं स्पष्ट झालें आहे. परराष्ट्रीय पंचमस्तंभ्यांशीं एकजूट करणें शक्य तरी आहे काय ? शिवाय ‘ लोकशाही ’ वर त्यांचा विश्वास नाही हें वेगळेंच. साधनांचें पावित्र्य ही चीजहि त्यांच्या गांवीं नाही. अतएव निष्कर्ष हा कीं, कम्युनिस्टांशीं एकजूट कल्पनेंतहि शक्य नाही. इथें एक इषारा द्यावासा वाटतो तो हा कीं, आपल्या लोकशाही वृत्तीचा फायदा घेऊन कम्युनिस्टांचे कांहीं बगलवच्चे आपल्या पक्षांत शिरकाव करून घेऊन पार्टी फोडण्याचा त्यांचा मानस आहे म्हणून सावधान. थोडेंसुद्धां फसूं नका.

पंधरा ऑगस्टनंतर आपणाला नवहिंद घडवायचा आहे. कम्युनिस्टांना नवीन घडवायचें असें कांहीं नाहीच. सारें धोरण आगलावें. हिंद प्रबल झाला, एक तिसरी शक्ति म्हणून खडा झाला, तर मग रशियाचें काय होईल ही यांना भीति. कम्युनिस्टांचा प्रश्न निकालांतच निघाला. इतर पक्षांपैकीं प्रत्येकाचा कार्यक्रम व धोरण तपासून पहावें लागेल. उगाच ‘ डावे- ’ पणाची चिठी कपाळास डकवणाऱ्या कोणाबरोबरहि सहकार्य केलेंच पाहिजे असें नाही. देशांतील निरनिराळे डावे गट आणि कम्युनिस्ट यांच्यांत तसा फारसा फरक नाहीच.

कांहीं तर हिंदसरकारला ‘ केरेन्स्की ’ चें सरकार म्हणतात. असल्या गटाशीं कसलें सहकार्य करणार ?

आतां आपण स्वतंत्र पक्ष म्हणून बाहेर पडत आहोंत. पक्षाच्या मूलभूत ध्येय धोरणाशीं जुळणाऱ्याबरोबर आपण जरूर मिळतें घेऊं. तीं व्यक्ति असो कीं गट असो.

शेवटीं सर्व कार्यकर्ते, आपण मांडलेल्या सूचनांचा खोलवर विचार करतील, अशी आशा प्रगट करून त्यांनीं आपलें इतिवृत्त कथन संपविलें.

आहे. भारताचा हा मोठेपणा आहे की, केवळ राजकीय स्वातंत्र्य देणाऱ्यांपेक्षां ज्यांनी मानवतेची पूजा शिकवली, सर्व जगाला ढोळ्यांसमोर ठेवा असे सांगितले, भेदाभेद गाळून सर्वांची सेवा करा, सर्वांच्या हितामंगलासाठी झटा सांगितले, अशांची या देशांत अधिक पूजा केली जाते. राजे-महाराजे आपण विसरून जातो. परंतु ज्ञानेश्वर-तुकारामांना विसरणार नाही, सूरदास-तुलसीदासांस विसरणार नाही. मीराबाई, जनाबाई, मुक्ताबाई यांना विसरणार नाही. कां बरे असे ? कारण संतांनी दिलेली शिकवण अजून पुरी करायची आहे. ती प्रत्यक्षांत आणावयाची आहे. साऱ्या जगाच्या कल्याणाचे ध्येय त्यांच्यासमोर असे. राष्ट्रसंघ, यूनो, इत्यादि संस्था जगांत शान्ति यावी म्हणून पहिल्या महायुद्धापासून स्थापन होऊं लागल्या आहेत. संतांनी अशा संस्था स्थापिल्या नाहीत. परंतु ते संदेश देत गेले.

प्राचीन ऋषि-मुनींनी 'सर्वे सुखिनः सन्तु' असा घोष केला. अमक्या जातीचा सुखी असो, तमक्या जातीचा सुखी असो, अमक्या धर्माचा, प्रांताचा वा देशाचा सुखी असो असे त्यांनी म्हटले नाही. त्यांच्या दृष्टी-समोर मानवमात्र सुखी होवो हे ध्येय होते. ज्ञानेश्वर 'ज्ञानेश्वरी' च्या अखेरीस मार्गणे मागतांना म्हणतात :

“ जो जें वांच्छील तें तें लाहो । प्राणिजात ॥ ”

कोणाला कांहीं कमी न पडो. अन्नवस्त्र, घरदार, सुख, आनंद, सारे असो. अर्थात् याच्या आधी ज्ञानदेवांनी “ विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ” असे म्हटले आहे. सर्व समाजाचे धारण-पोषण व्हावे ही जी धर्ममय वृत्ति, तिच्या प्रकाशांत तुम्ही आपापल्या गरजा मागा नि पुऱ्या करून घ्या. रामराज्याचे वर्णन करतांना एक मराठी कवि म्हणतो, “ त्या राज्यांत मी कोठे राहू अशी चिंतेला चिंता पडली. ”

“ चिंतेसी चिंता असे ”

असे राज्य, स्वराज्य यावे, सर्वांना यावे, सर्व मानवांना यावे, असे प्राचीन संतांना वाटे, ज्ञानदेवांना वाटे. तुकाराम-महाराज म्हणतात:

“ अवघाचि संसार सुखाचा करीन
आनंदें भरीन तिन्ही लोक ”

सारा मानव संसार त्यांना सुखाचा करायचा होता. बुद्ध, ख्रिस्त, ज्ञानदेव, तुकाराम, सारे हे महान् ध्येय देत आहेत. सारे भेदाभेद त्यांनी पळविले, सर्वत्र एक आत्मा त्यांनी अनुभविला.

पू. विनोबाजी एकदां म्हणाले होते, “ ख्रिस्ताचे राजकारण अजून आम्हांला कळायचे आहे. त्याला काय राजकारण कळे असें नका म्हणू. शेजाऱ्यावर प्रेम करा या त्याच्या लहानशा वाक्यांतील राजकारण अजून तरी कळलें आहे का ? हा देश त्या देशाला खात आहे हेच आजहि चाललें आहे.” आज यूनोचा खेळखंडोबा चालला आहे. साधा काश्मीरचा प्रश्न, परंतु त्याच्या आड यांचीं कारस्थाने येत आहेत, जागतिक सत्तेची राजकारणे येत आहेत. शेजाऱ्यावर प्रेम करा. सार्धे वाक्य; सार्धे सूत्र. साधा संदेश. शेजारी म्हणजे घराजवळ राहणारा, आपल्या गांवाजवळ राहणारा, प्रांताजवळ राहणारा, देशाजवळ राहणारा. त्या वाक्यांतील अर्थ उत्तरोत्तर महान् होत जाईल. महात्माजीनाहि म्हणत की, “ हिमालयांत ना. राजकारण तुम्हांला कळत नाही.” महात्माजी नम्रपणे म्हणत, “ हिमालयांत जाणारा मी कोण ? प्रभु प्रेरणा देणारा. मी येथेच जनतेत धडपडत राहीन.” महात्माजीचे राजकारण समजण्याची अजून आमच्यांत कुवत नाही. ज्याचे राजकारण समजते तो कसला राजकारणी ? महात्माजीचे राजकारण स्वतःला राजकारणी समजणाऱ्यांस कळत नसे, यांतच त्यांच्या राजकारणाचा माठेपणा आहे. महात्माजीचे राजकारण मानवजातीच्या सुखासाठी होतें, शेजाऱ्यावर प्रेम करा या सूत्रांत होतें, संतांच्या शिकवणीनुरूप होतें. जातींची, धर्मांची विशिष्ट देशांचीच संकुचित राजकारणे करणाऱ्यांस महात्माजीचे विश्वव्यापी राजकारण कसे समजणार ? ते समजले नाही म्हणून तर एकानें अज्ञानानें त्यांच्यावर गोळ्याहि घातल्या. संतहि राजकारणी असतात या अर्थानें, की, ते जगाला सुखी करूं पाहतात. सारे भेदाभेद त्यांच्यासमोर मावळतात. सूर्यासमोर अंधार टिकू शकत नाही, अग्नीजवळ घाण असू शकत नाही, त्याप्रमाणें संतांसमोर भेदांची घाण उरत नसते. म्हणून त्यांचा संदेश सदैव नवीनच आहे. सदैव ताजाच

आहे. कारण त्यांची ध्येये अजूनहि प्रत्यक्षांत आणायची आहेत. भारतीय जनता म्हणून त्यांच्या नांवाचा सदैव जयजयकार करते; कारण संत सर्व जगाच्या पुढे होते. त्यांच्याइतके पुरोगामी, प्रगतिपथावर असणारे दुसरे कोण होते? सर्व जगाला सुखी करूं पाहाणारे त्यांचे क्रान्तिशास्त्र होते आणि हे कार्य स्वतः कष्ट सोसून ते करूं पाहत होते.

सशस्त्र क्रांतिशिवाय समाजवाद कसा येणार असें कोणी म्हणतात. कोठे कोठे कामगारांची लहान मुले “आम्ही शस्त्र घेऊन क्रांति करूं” असे म्हणायला शिकवलेली आढळतात. कोणी क्रांतिकारक वंधू लहान मुलांना हे शिक्षण क्वचितच देत असतील. परंतु आपल्या देशांत लोकशाही मार्गा-नेहि समाजवाद आणतां येईल. उशीर लागेल. इंग्लंडमध्ये आज समाजवादी सरकार आहे. तेथे ७५ वर्षे समाजवादी विचारांचा प्रचार झाला तेव्हां आज सत्ता हातीं दिसते. सशस्त्र क्रान्ति करून हुकुमशाही निर्मून गरिबांचे संसार सुखी करूं पहाल. परंतु त्यांत धोके आहेत. सत्तेची लालसा असणारा वर्ग निर्माण होतो. व्यक्तिगत स्वातंत्र्याची येतां जातां गळचेपी. असें स्वराज्य असावे जेथे अहिंसक रीतीनें संघटना करणाऱ्यांस, प्रचार करणाऱ्यांस मोकळेपणा असावा. म्हणून उशीर जरी लागला तरी भय मार्गानें जाऊं. देशांत रक्तपात नकोत. लोकांची उपासमार ही हिंसाच आहे. परंतु ती त्वरित टाळण्यासाठीं दुसऱ्या हिंसा नकोत. शेवटीं ज्ञान, विचार, कल्पना यांचा प्रसार करून ते होईल. मानव सुधारल्याशिवाय खरो क्रांति कोठली? चार लोकांनीं दंडुक्यांनीं केलेली क्रांति नको. आपण जनतेत विचार नेऊं; कार्यक्रम ठेवूं; समाजवादी सृष्टि त्यांच्यासमोर ठेवूं. ते आपणांस मते देतील. त्यांच्या बुद्धीत प्रकाश घेऊन ते असें करतील. लागो वेळ. इतकी कळ सोसली, आणखी थोडी. अर्थात् भरल्या पोटी मी असें म्हणणें शोभत नाही. परंतु वाटते की, काटाकाटीच्या छाटाछाटीच्या मार्गापेक्षां, डोकीं फोडण्याच्या मार्गापेक्षां, डोकीं मोजण्याच्या मार्गानें, मतप्रचाराच्या मार्गानें आपण जाऊं. संतांचा असा हा, ज्ञानानें कर्मशुद्धि करण्याचा, सामाजिक क्रान्ति करण्याचा निर्मळ नि शाश्वत मार्ग होता. महात्माजोंनीं तोंच पुन्हा उजळला. तो पंथ आपण घेऊं. भारतांत भल्या मार्गानें समाजवाद आणूं.

